

De vrouwenarbeid in de industrie in België omstreeks 1900

Een "vrouwelijke" analyse van de industrietelling van 1896 en de industrie- en handelstelling van 1910^(*)

NELE BRACKE

licentiate in de geschiedenis RUG

---

1. INLEIDING

De laatste jaren kennen de vrouwenstudies en – als onderdeel daarvan en van de geschiedwetenschap op zich – de vrouwengeschiedenis een grote bloei. Virginia Woolf die tijdens het Interbellum nog wees op de behoefte en noodzaak om gegevens over vrouwen te bundelen en de geschiedenis te herschrijven vanuit vrouwelijk standpunt zou anno 1996 vaststellen dat er een schier oneindige stroom aan "vrouwelijke" geschiedschrijving op gang gekomen is (V. Woolf, 1977 (1928), 51). Ook inzake vrouwenarbeid en de deelname van de vrouwen aan de marktgerichte produktie zijn de laatste jaren tal van studies verschenen. Vele daarvan richten hun aandacht op de gevolgen van de industrialisatie voor de vrouwenarbeid en het gezin (J. Scott en L. Tilly, 1978; C. Lis, 1984; T. McBride, 1992; e.a.). Twee thema's komen in de literatuur geregeld aan bod. Enerzijds wordt veel aandacht besteed aan de arbeids-segregatie en daaraan gekoppeld de lage vrouwenlonen (W. Seccombe, 1986; K. Honeyman en J. Goodman, 1991; C. van Eijl, 1994; S. Rose, 1986; e.a.). Anderzijds gaat de aandacht van veel onderzoekers uit naar de deelname van de gehuwde vrouwen aan de marktgerichte arbeid (J. Scott en L. Tilly, 1978; P. van den Eeckhout, 1993; e.a.).

---

^(*) Dit artikel is een bewerking van een deel van de licentiaatsverhandeling, *O ... die vrouwen! ...* (N. Bracke, 1995).

2. PROBLEEMSTELLING EN BRONNENKRITIEK

In dit artikel besteden we aandacht aan de loonarbeid van vrouwen in België rond 1900. We baseren ons daarvoor op de industrietelling van 1896 en op de industrie- en handelstelling van 1910. Bij de keuze van de behandelde thema's sluiten we ons aan bij de internationale literatuur en concentreren ons op de arbeidssegregatie, de vrouwenlonen en de arbeid van de gehuwde vrouwen.

Studies naar de vrouwenarbeid op basis van zowel de beroeps-, als industrie- en handelstellingen zijn voor wat België betreft eerder schaars. Wat recente onderzoeken betreft, moeten we verwijzen naar het werk van H. Pott-Buter en het op Bairoch gebaseerde werk van C. van Eijl (H. Pott-Buter, 1993; P. Bairoch, 1968; C. van Eijl, 1994). Net als in het minder recente werk van D. Keymolen steunen zij vooral op de beroepstellingen (D. Keymolen, 1977). De industrietelling van 1896 en de industrie- en handelstelling van 1910 werden voor wat de huisnijverheid betreft geanalyseerd door Eric Vanhaute (E. Vanhaute, 1994). Hoewel hij niet specifiek op zoek gaat naar de vrouwen in de huisnijverheid heeft hij wel aandacht voor hun aandeel in deze sector.

Het reconstrueren van de vrouwenarbeid op basis van het statistisch materiaal is inderdaad vrij problematisch en niet zonder gevaar.¹ Een belangrijk deel van de vrouwenarbeid werd buiten beschouwing gelaten. De reproductieve arbeid werd op geen enkel moment geteld. De opstellers van de tellingen hadden enkel oog voor de marktgerichte productieve arbeid.

Daarnaast is niet iedereen die marktgerichte arbeid verrichtte – en die dus in principe wel geteld moest worden – in de tellingen terug te vinden. We moeten zeker voor wat vrouwen betreft rekening houden met wat H. Pott-Buter het “undercounting of women” noemt (H. Pott-Buter, 1993, 12-13). Meewerkende familieleden werden niet altijd even strikt meegeteld als “werkende personen”. Dit was vooral het geval met de beroepstellingen van 1890 en 1900 (P. Klep, 1981, 155 e.v.). In de industrietellingen van 1896 en 1910 werden meewerkende familieleden wel geteld. Sommige beroepstellingen telden vrouwen en kinderen bovendien enkel mee als ze full-time werkten. Niet alle vrouwen die enkele uren per dag of per week insprongen in het familiebedrijf zijn er bijgevolg in terug te vinden. Daarnaast speelt ook het moment waarop de tellingen doorgingen een rol. Doorgaans werd de beroepsbevolking's winters geteld, omdat men ervan uitging dat de mensen dan meer tijd hadden om de vragenlijst in te vullen.² De tellingen gingen met andere woorden door op momenten dat

---

¹ Het betreft hier zeker geen typisch Belgisch probleem. Zie o.a. E. Higgs, 1987 voor Engeland en Wales.

² De hier gebruikte tellingen peilden naar de activiteiten van de bevolking en de bedrijven op 31 december, met uitzondering van de telling van 1896 die peilde naar de activiteiten op 31 oktober.

veel seizoengebonden industrieën stil lagen. Ook op die manier verdwenen veel tijdelijke arbeiders, die wel tijdens de lente of zomer werkten of sporadisch werk aannamen als ze dit financieel nodig hadden – maar niet op het moment van de telling – uit de statistieken. Zowel onder de meewerkende familieleden als onder de tijdelijke arbeidskrachten en de seizoenarbeiders trof men veel vrouwen aan. Het waren bijgevolg vooral vrouwen die op deze manier uit de “telboot” vielen. Het aantal werkende vrouwen – en in mindere mate ook mannen – lag in werkelijkheid dan ook hoger dan hetgeen uit de tellingen blijkt.

Een bijkomend probleem is dat niet alle tellingen dezelfde criteria hanterden met betrekking tot wie wel en wie niet geteld werd. Zo werden de meewerkende familieleden in de beroepstellingen voor 1890 wel geteld, terwijl men in 1890 en 1900 mensen zonder persoonlijk inkomen dan weer niet meetelde. In 1910 werden de meewerkende familieleden opnieuw meegeteld op voorwaarde dat ze full-time actief waren (P. Klep, 1981, 161). Een grote groep vrouwen werd op deze manier de ene keer wel en de andere keer niet of maar voor een deel meegeteld. Dergelijke verschuivingen in de telcriteria hebben voor gevolg dat de tellingen onderling moeilijk vergelijkbaar zijn.

G. de Brabander wijst het gebruik van de beroepstellingen van de hand, niet alleen omdat de telcriteria van decennium tot decennium verschilden, maar ook omdat de sectorale invalshoek verwaarloosd werd en omdat er gewerkt werd met vage omschrijvingen van de beroepsgroepen (G. de Brabander, 1984, 36 e.v.). Ook P. Klep noemt de beroepstellingen onbetrouwbare inlichtingsbronnen ten gevolge van de problematische registratie van de vrouwenarbeid (P. Klep, 1981, 187). Wat G. de Brabander betreft, komen voor de periode 1880-1914 slechts vier tellingen in aanmerking om gebruikt te worden om de arbeid van mannen en vrouwen te reconstrueren en waar mogelijk vergelijkingen te maken, te weten de landbouwtelling van 1895, de industrietelling van 1896, de industrie- en de handelstelling van 1910.³

Ondanks deze onvolkomenheden van het bronnenmateriaal lijkt het ons voorbarig het kind met het badwater weg te gooien. Precies dit laatste schijnt in België gebeurd te zijn. Feministische onderzoekers wijzen het gebruik van statistisch materiaal vaak van de hand, omdat het verzameld en geïnterpreteerd werd door mannen. Andere onderzoekers, ook mannen, laten de statis-

---

³. *AGRICULTURE. Recensement général de 1895. Partie analytique*, Bruxelles, 1900; *RECENSEMENT général des industries et des métiers (31 octobre 1896). Volume XVIII. Exposé général des méthodes et des résultats*, Bruxelles, 1902 en *RECENSEMENT de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910). Volume VIII. Exposé général des résultats*, Bruxelles, 1921. De nijverheidstelling van 1880 gaat enkel in op de belangrijkste industriële sectoren en geeft dus geen volledig beeld van de vrouwenarbeid in de industrie, vandaar dat ze hier niet aan bod komt.

tieken links liggen, om de redenen die hierboven vermeld zijn: "undercounting" en moeilijke vergelijkbaarheid. Beiden vergeten hierbij dat de tellingen de riemen zijn waarmee we moeten roeien. Er bestaan nu eenmaal geen "schaduw-tellingen" opgesteld volgens sekse-neutrale criteria. Bovendien betekent het negeren van de statistieken ook een gemiste kans wat betreft de studie van de opvattingen over vrouwenarbeid die leefden bij de tijdgenoten. Rekening houdend met de gebreken van het bronnenmateriaal moeten we het nemen voor wat het is: een tijdsdocument dat ons niet alleen bij benadering leert hoeveel vrouwen marktgerichte arbeid verrichtten, maar dat ons ook - en misschien wel vooral - een beeld geeft van de opvattingen over wat "arbeid" volgens de tijdgenoten was. Tenslotte kunnen we de tellingen als springplank gebruiken om - aangevuld met andere bronnen - de precieze omvang van de vrouwenarbeid te schatten. G. de Brabander heeft dergelijke schatting gemaakt voor de totale arbeid (G. de Brabander, 1984). P. Klep geeft een voorlopige schatting van de vrouwelijke arbeidsparticipatie (P. Klep, 1981). Vreemd genoeg heeft niemand zich tot nu toe aan de verdere uitwerking van deze thematiek gewaagd. Het ligt zeker niet in onze bedoeling om daar in dit artikel op in te gaan, omdat we menen dat de tellingen *an sich* ons toelaten uitspraken te doen over de vooropgestelde onderzoeksvragen naar de arbeidssegregatie, de vrouwenlonen en de arbeid van gehuwde vrouwen. We moeten bij het lezen van de percentages uiteraard rekening houden met een zekere foutenmarge.

In dit artikel beperken we ons tot de studie van de industrietelling van 1896 en de industrie- en handelstelling van 1910. In eerste instantie schetsen we een beeld van het aantal economisch actieve vrouwen in de landbouw, industrie en handel- en commerciële sector. Vervolgens proberen we voor de secundaire en de tertiaire sector zicht te krijgen op de verdeling van de arbeidsmarkt in een "mannelijk" en een "vrouwelijk" segment, met andere woorden op de horizontale en verticale segregatie op basis van het geslacht in de industrie en de commerciële sector. Daarna gaan we in op de arbeid buitenshuis van de gehuwde vrouwen. We onderzoeken of er een verband bestond tussen de leeftijd, de burgerlijke staat en het al dan niet verrichten van marktgerichte arbeid in de industrie. We proberen ook te achterhalen welke de invloed was van (meewerkende) kinderen op de arbeid van hun moeders. Het laatste deel is gewijd aan de lonen van de vrouwen in de fabrieksindustrie. We onderzoeken of en hoeveel arbeidsters minder verdienden dan hun mannelijke collega's en welke de oorzaken daarvan waren.

3. DE VROUWENARBEID IN DE LANDBOUW, INDUSTRIE EN HANDEL

Leggen we de gegevens over de geregistreerde arbeid van vrouwen in landbouw, industrie en handel en diensten samen, dan bekomen we volgende resultaten:

TABEL 2.1. ACTIEVE BEVOLKING

	1895/1896		1910	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
(1) Bevolking 15-55 jaar	1.834.716	1.838.501	2.089.650	2.093.126
Totale bevolking	3.198.507	3.212.276	3.680.790	3.742.994
(2) Landbouw	686.991 (37,44%) (21,48%)	515.914 (28,06%) (16,06%)	g.i.	g.i.
(3) Industrie	835.460 (45,54%) (26,12%)	264.775 (14,4%) (8,24%)	1.003.038 (48%) (27,25%)	349.667 (16,71%) (9,34%)
(4) Handel en diensten	g.i.	g.i.	237.513 (11,37%) (6,45%)	285.250 (13,63%) (7,62%)

Verklaring van de tabel:

(1) Bevolking 15-55 jaar. 1895/1896, bron: *POPULATION. Recensement général du 31 décembre 1900, tome I, Bruxelles, 1903, 628.* 1910, bron: *POPULATION. Recensement général du 31 décembre 1910, tome II, Bruxelles, 1912, 470-471.*

Totale bevolking. 1895/1896, bron: *ANNUAIRE statistique de la Belgique. 27ième année-1896. Tome XXVII, Bruxelles, 1897, 43.* 1910, bron: *POPULATION. Recensement général du 31 décembre 1910, Bruxelles, 1916, 189.*

(2) Landbouw. 1895, bron: *AGRICULTURE. Recensement général de 1895. Partie analytique, Bruxelles, 1900, 431.*

(3) Industrie. 1896 en 1910, bron: *RECENSEMENT de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910). Volume VIII. Exposé général des résultats, Bruxelles, 1921, respectievelijk 264-265, tableau LXXVII en 344-345, tableau CXII.*

(4) Handel en diensten. 1910, bron: *RECENSEMENT de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910). Volume VIII. Exposé général des résultats, 36, tableau XVII.*

g.i.: geen gegevens voor deze sector in dat jaar.

Tussen haakjes ( ) het aantal mannen/vrouwen in de landbouw, industrie en handel en diensten ten opzichte van de mannelijke/vrouwelijke bevolking tussen 15 en 55 jaar en ten opzichte van de totale bevolking, uitgedrukt in procent.

Uit de tabel blijkt dat de vrouwen in 1895/1896 in hoofdzaak in de landbouw actief waren. Er werkten bijna tweemaal zoveel vrouwen in de landbouw als in de industrie. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat een aantal vrouwen

wellicht tweemaal geteld werd en zowel in de landbouw- als in de industrietelling terug te vinden was. Het betreft hier vrouwen die deels in de (zelfvoorzienende) landbouw, deels in de industrie actief waren en in beide tellingen geregistreerd werden. Over hoeveel vrouwen het precies gaat, valt niet te achterhalen. In 1910 had de industrie matig aan belang gewonnen. We beschikken echter niet over cijfers voor de landbouw, zodat er geen licht geworpen wordt op de relatie tussen een toename van het aantal vrouwen in de industrie en een daling in de landbouw. Uit de telling van 1910 blijkt duidelijk het belang van de handel- en dienstensector voor de vrouwenarbeid. Hier werkten meer vrouwen dan mannen.

De tabel zegt echter niets over het totale aantal geregistreerde actieve vrouwen. Transponeren we de cijfers van de handel en diensten in 1910 naar 1896 dan blijkt dat een derde (34%) van de totale vrouwelijke bevolking in de tweede helft van de jaren 1890 een beroepsbezigheid uitoefende. Dit geeft echter een vertekend beeld van de werkelijkheid, vermits de handel en diensten in 1896 nog niet zo belangrijk waren als in 1910. Een aantal vrouwen dat in de eerste telling nog in de industrie of landbouw actief was, vond men na de eeuwwisseling terug in de tertiaire sector. Door de cijfers te transponeren wordt een aantal van hen dubbelgeteld. Volgens de gecorrigeerde cijfers van P. Klep oefende drieëndertig tot achtendertig procent van de vrouwen in 1910 een beroepsbezigheid uit (P. Klep, 1981, 182).

3.1. De vrouwenarbeid in de industrie in 1896 en in 1910

In wat volgt reconstrueren we de vrouwenarbeid in de fabrieks- en huisnijverheid op basis van de tellingen van 1896 en 1910. We baseren ons daarbij op de in 1910 opgestelde vergelijking tussen de resultaten van 1896 en van 1910.⁴ Aan de hand hiervan kunnen we achterhalen of het aantal vrouwen in de fabrieken en de huisnijverheid gestegen dan wel gedaald is.

Zowel in 1896 als in 1910 moesten de beroepsactieven grosso modo aan dezelfde voorwaarden voldoen om geteld te worden. In 1910 telde men "*les exploitants des entreprises industrielles ou commerciales, les membres de la famille des ouvriers, les employés, les ouvriers, y compris les chômeurs*" werkzaam "*dans les mines, carrières, fabriques, chantiers, ateliers, boutiques, magasins, maisons de commerce, entreprises de transports publics et privés et les régies communales.*"⁵

---

⁴ RECENSEMENT de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910). Volume VIII. Exposé général des résultats, 235 e.v.

⁵ Ibid., 5.

Bedrijven uitgebaat door de gemeente, provincie of staat – gaande van de spoorwegen tot het slachthuis van het leger –, bedrijven die uitsluitend voor gesloten gemeenschappen werkten – zoals de bakkerij van een klooster –, scholen waar de beroepsactiviteit niet op de eerste plaats kwam en bedrijven die een onderdeel vormden van een landbouwbedrijf – zoals een boterfabriek op een boerderij – werden niet meegeteld. Semi-openbare bedrijven – zoals de buurtspoorwegen – en religieuze gemeenschappen en scholen die in de eerste plaats produceerden voor de markt daarentegen werden wel geteld. In 1896 moesten de getelde bedrijven en personen aan vrijwel dezelfde voorwaarden voldoen. Toch werden in 1896 een aantal sectoren meegeteld die in 1910 niet aan bod kwamen en omgekeerd. In 1910 werd voor de eerste maal gepeild naar de tewerkstelling in de handel. De hele tertiaire sector werd in 1896 buiten beschouwing gelaten. Ook industriële activiteiten die deel uitmaakten van een handelszaak – zoals een schoenmakerij – werden in dat jaar niet geteld. De verwerking van industriële gewassen werd in 1896 beschouwd als een onderdeel van de landbouw en dus niet opgenomen in de industrietelling. De hele visserijsector werd niet in 1896, maar wel in 1910 geteld, evenals de lomp- en het grootste deel van de melkverwerkende industrie. In beide jaren werd ook de huisnijverheid geteld. Hieronder verstond men

“le régime industriel dans lequel la production se trouve confiée à des ouvriers travaillant à la tâche, dans leur propre demeure, pour le compte d’ un ou de plusieurs entrepreneurs.”⁶

Tot de huisnijverheid rekende men niet alleen de thuiswerkers zelf, maar ook de fabrikanten-opdrachtgevers, de tussenpersonen en de arbeiders en meewerkende familieleden van die fabrikanten, tussenpersonen en thuiswerkers.

Het spreekt echter voor zich dat bij het vergelijken van beide tellingen enkel rekening gehouden werd met de sectoren die zowel in 1896 als in 1910 bestonden. Sectoren die na 1896 verdwenen of ontstonden komen er niet in voor. In de vergelijkende tabel vinden we 99,9% van de in 1896 en 96,9% van de in 1910 geregistreerde vrouwen terug.⁷

Zowel in 1896 als in 1910 was iets minder dan een vijfde van de beroepsactieven in de fabrieken van het vrouwelijke geslacht. Hoewel het aantal vrouwen in absolute cijfers met een vierde toenam, veranderde er met andere

---

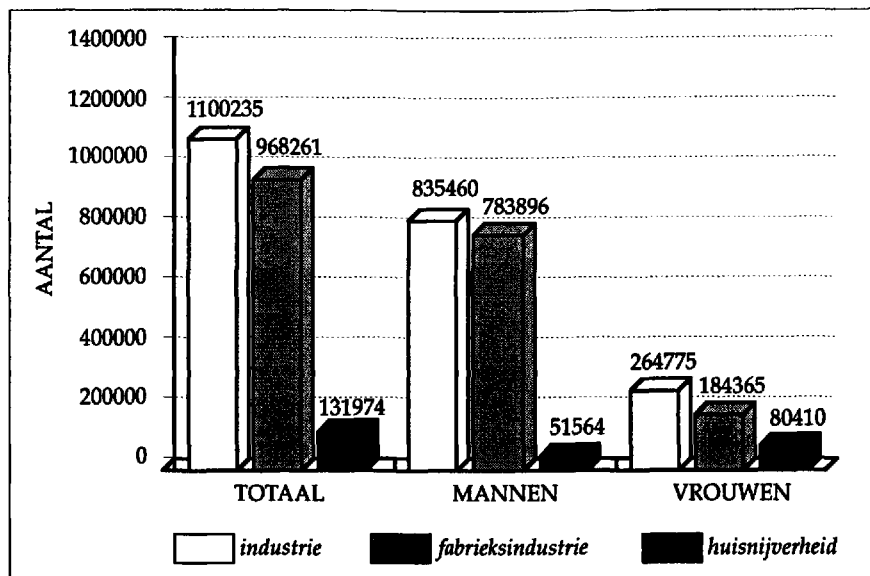
⁶ Ibid., 165.

⁷ 90 vrouwen die in 1896 in de fabrieksnijverheid en 139 die in de huisnijverheid actief waren, zijn niet in de vergelijking opgenomen. In 1910 werkten 9188 vrouwen meer in de fabrieken en 2015 meer in de huisnijverheid dan uit de vergelijking blijkt (Ibid., 237-251 en 227-241).

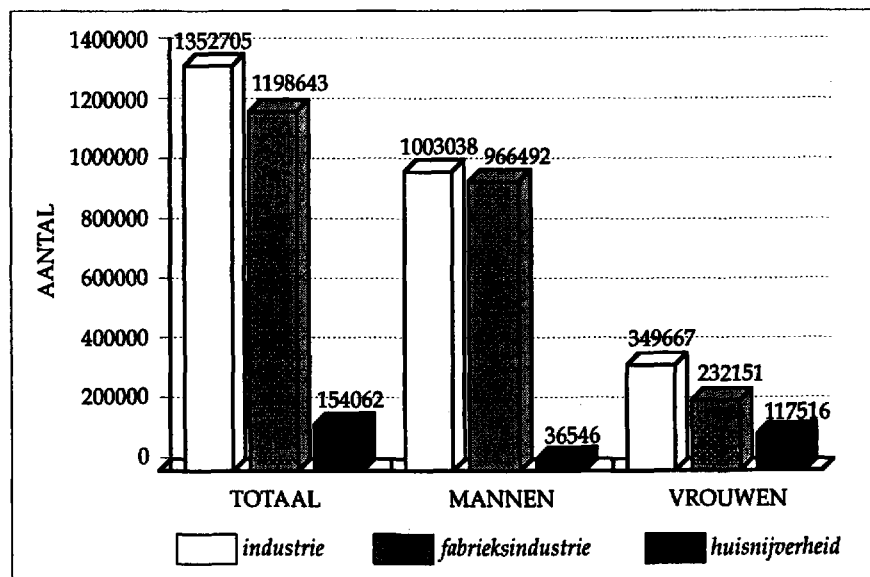
woorden weinig aan de verhouding tussen het aantal mannen en het aantal vrouwen in de fabrieksindustrie (zie grafiek 3.1. en 3.2.). Dit ten gevolge van het feit dat ook het aantal mannen in de fabrieken toegenomen was. Zowel in 1896 als in 1910 was slechts een tiende van de vrouwen tussen vijftien en vijfenvijftig jaar actief in de fabrieksnijverheid. Het aantal actieven in de huisnijverheid steeg tussen 1896 en 1910 met zeventien procent. Deze stijging was volledig te wijten aan de toename van het aantal vrouwen met vijfenveertig procent. Het aantal mannen daalde immers met bijna dertig procent. Hierdoor nam ook het procentuele aandeel van de vrouwen in de huisnijverheid toe. In 1896 was zestig procent van de actieven in de huisnijverheid een vrouw. In 1910 was dit opgelopen tot zesenzeventig procent. In 1896 was net geen vijf procent van de vrouwen tussen vijftien en vijfenvijftig jaar betrokken bij de huisnijverheid, veertien jaar later bijna zes procent. Zowel in de huis- als in de fabrieksnijverheid waren de vrouwen niet in alle sectoren, evenmin als op alle niveaus even sterk vertegenwoordigd.

GRAFIEK 2.1. INDUSTRIE - MANNEN EN VROUWEN, 1896

GRAFIEK 2.2. INDUSTRIE - MANNEN EN VROUWEN, 1910

3.1.1. Horizontale segregatie⁸

TABEL 2.2. AANDEEL VAN DE VROUWEN IN DE TEXTIEL-, KLEDING-, BOUW- EN METAALNIJVERHEID EN IN DE MIJNBOW

	<i>Fabrieksindustrie</i>	
	1896	1910
textiel	43,75%	45,98%
kleding	82,44%	82,58%
bouw	0,86%	0,51%
metaal	3,23%	3,67%
mijnbouw	7,58%	5,56%

TABEL 2.3. AANDEEL VAN DE VROUWEN IN DE HOUT- EN MEUBEL-, DE METAAL-, TEXTIEL- EN KLEDINGNIJVERHEID.

	<i>Huisnijverheid</i>	
	1896	1910
metaal	4,29%	6,22%
houtbewerking en meubelmakerij	30,57%	37,92%
kleding	59,65%	68,39%
textiel		
zonder kantnijverheid	36,77%	51,26%
met kantnijverheid	74,33%	90,77%
kantnijverheid alleen	99,08%	99,08%

Zowel in de fabrieksindustrie als in de huisnijverheid waren de vrouwen niet in alle sectoren even sterk vertegenwoordigd. Een aantal sectoren hadden een sterk "vrouwelijk" uitzicht, terwijl andere voornamelijk mannen tewerkstelden (tabel 2.2. en 2.3.). In de fabrieksindustrie waren de textiel- en kledingsector "vrouwelijk". Hoewel de vrouwen in het geheel van de fabrieks- nijverheid amper een vijfde van het aantal actieven uitmaakten, waren ze hier goed voor respectievelijk bijna de helft en meer dan vier vijfde van het aantal tewerkgestelden. De mijnbouw, de metaal- en bouwnijverheid daarentegen waren "mannelijke" industrieën. Hier waren de vrouwen ondervertegenwoordigd. In de huisnijverheid deed zich hetzelfde fenomeen voor. De

⁸ De gegevens voor de fabrieksindustrie zijn terug te vinden in de vergelijkende tabel 1896-1910: Ibid., 260-265, tableau LXXVII. Voor de huisnijverheid: Ibid., 342-345, tableau CXII.

metaalsector en de houtbewerking en meubelmakerij stelden voornamelijk mannen te werk. In de kledingsector waren de vrouwen beter vertegenwoordigd. Rekening houdend met hun aandeel in de totale huisnijverheid kunnen we echter niet spreken van een oververtegenwoordiging. De textielsector daarentegen was op het eerste zicht wel een uitgesproken "vrouwelijke" sector. In werkelijkheid waren de vrouwen vooral dominant in de kantnijverheid. In de overige takken van de textielsector waren meer mannen actief.

De horizontale segregatie in de fabrieken – of anders gezegd: de verdeling van de arbeidsmarkt in "mannelijke" en "vrouwelijke" sectoren – bleef zo goed als ongewijzigd tussen 1896 en 1910. Het aandeel van de vrouwen nam zelfs licht toe in de "vrouwelijke" sectoren en daalde in de "mannelijke", waardoor de segregatie iets meer uitgesproken werd. In de huisnijverheid daarentegen nam het aandeel van de vrouwen in elk van de sectoren toe. De "vervrouwelijking" van de huisnijverheid was te wijten aan de toename van het aantal vrouwen gekoppeld aan een daling van het aantal mannen.

De categorieën "mannelijk" en "vrouwelijk" slaan niet alleen op het feit dat de mannen respectievelijk de vrouwen in deze sectoren in de meerderheid waren, maar ook op de ideologische constructie van de begrippen "mannelijkheid" en "vrouwelijkheid". De overheid, de geschoolde arbeiders en de vakbonden hebben een actieve rol gespeeld in het ontstaan van de horizontale segregatie. Het werk in de metaal- en bouwsector, evenals in de mijnbouw en de hout- en meubelnijverheid was omgeven met een aureool van zwaar en vuil werk, van fysieke kracht en van vakmanschap. Deze eigenschappen werden in verband gebracht met de kenmerken van een man. Vrouwen zouden dergelijk werk niet aankunnen. Bovendien was het ongeschikt voor de vrouwen.

P. Hilden merkt op dat er een hiërarchische ordening bestond van de arbeid. Vooral de overheid, maar ook de vakbonden dachten in termen van "ongeschikte", "bijna geschikte" en "geschikte" arbeid voor vrouwen. Enkel arbeid in de huisnijverheid werd echt geschikt bevonden voor de vrouwen. De textielsector was "bijna geschikte" arbeid, terwijl onder andere de mijnbouw bestempeld werd als "mannenwerk" dat totaal ongeschikt was voor vrouwen (P. Hilden, 1993, 131-132). Vrouwen werkten bijgevolg bij voorkeur in de huisnijverheid. Werkten ze om de één of andere reden toch buitenshuis, dan werden sectoren als de textielnijverheid beschouwd als het minste kwaad. Het werk in de textiel- en kledingindustrie zou niet zo zwaar en vermoeiend zijn. De werknemers moesten wel over een aantal kwaliteiten beschikken, zoals fijne vingers en veel geduld. Dit zouden precies eigenschappen zijn die vrouwen van nature bezaten. Men ging ervan uit dat de vrouwen over "*aptitudes naturelles*"⁹, "*un goût délicat, une main-d'œuvre légère*" beschikten om te

---

⁹. Ibid., 108.

naaien.¹⁰ Het maken en verstellen van kleren behoorde bovendien van oudsher tot de "natuurlijke" taken van de vrouwen binnen het huishouden. Het enige verschil met vroeger was dat de kleren nu verkocht werden.

De geschoolde mannen en de vakbonden vreesden de concurrentie van de minder betaalde vrouwelijke arbeidskrachten. Enerzijds drukten de lagere vrouwenlonen de mannenlonen (zie verder), anderzijds hadden de mannen minder macht over hun vrouw wanneer zij een eigen loon verdiende (W. Seccombe, 1986, 66). De geschoolde arbeiders riepen de idee in het leven dat de mannen voldoende moesten verdienen zodat de vrouwen konden thuisblijven. De voorwaarde hiervoor was evenwel dat de mannenlonen zouden stijgen. Naar men meende kon dit gerealiseerd worden door de vrouwen- en mannenarbeid te scheiden. Wanneer de vrouwen uit bepaalde sectoren uitgesloten werden, met andere woorden wanneer bepaalde beroepen alleen voor mannen voorbehouden werden, kwam er een einde aan de druk van de vrouwenlonen op de mannenlonen en aan de concurrentie. De geschoolde arbeiders en de vakbonden hebben er dan ook actief voor geijverd om de vrouwen uit te sluiten uit een aantal sectoren. Vandaar dat de vrouwen vooral geconcentreerd werden in industrieën als de kleding- en textielindustrie en de huisnijverheid. Het ideaal van de mannelijke kostwinner hield evenwel geen rekening met vrouwen die niet konden terugvallen op het loon van een man, omdat ze ongehuwd waren of omdat hun man geen regelmatige arbeid verrichtte. De vraag waarom de geschoolde arbeiders niet samen met de vrouwen streden voor hogere lonen, maar probeerden de vrouwen uit de arbeidsmarkt te stoten, blijft vooralsnog onbeantwoord. Naast de vakbonden en de geschoolde arbeiders speelde ook de overheid een rol in de scheiding van mannen- en vrouwenarbeid. De arbeidswetgeving sloot de vrouwen uit uit een aantal sectoren die onverenigbaar geacht werden met de vrouwelijke "natuur". De overheid vertrok van de idee dat buitenshuis werkende vrouwen het huishouden verwaarloosden en zo mee aan de basis lagen van de sociale onrust (E. Gubin, 1991). De vrouwen kregen de zware verantwoordelijkheid om de maatschappelijke orde veilig te stellen. Voorwaarde hiervoor was dat ze *aan de haard* bleven. Vandaar dat de huisnijverheid beschouwd werd als "geschikte" arbeid voor vrouwen. Vrouwen die echter moesten werken uit financiële noodzaak deden dit bij voorkeur in de textiel- en kledingindustrie. In andere industrieën, zoals de mijnbouw, waar veel mannen werkten, zou de onzedelijkheid welig tierden (P. Hilden, 1993, 135). De mijnbouw was dan ook de enige industrie waar de vrouwenarbeid voor de eerste wereldoorlog voor alle vrouwen verboden werd.

---

¹⁰. Ibid., 110.

De horizontale segregatie kan niet verklaard worden zonder rekening te houden met de rol die de overheid en de geschoolde arbeiders hierin gespeeld hebben. Beiden hadden het ideaal van de mannelijke kostwinner voor ogen. De geschoolde arbeiders wilden dat de vrouwen van de arbeidsmarkt verdwenen om hun eigen baan en hun loon veilig te stellen. De overheid wilde met de *vrouw aan de haard* de zedelijkheid van de vrouwen, maar vooral de maatschappelijke orde vrijwaren. De minder georganiseerde ongeschoolde arbeiders en de vrouwen stonden wellicht positiever tegenover vrouwenarbeid buitenshuis (S. Rose, 1986, 126). Het ideaal van de mannelijke kostwinner botste met hun realiteit. Veel vrouwen konden zich niet terugtrekken uit de loonarbeid, vermits zij hun inkomen broodnodig hadden. Ongehuwde vrouwen of vrouwen wiens man niet of slechts onregelmatig werkte, moesten loonarbeid verrichten om het gezin financieel boven water te houden. Ook vrouwen van ongeschoolde arbeiders zouden steeds loonarbeid moeten verrichten. Ook al werd het ideaal van de mannelijke kostwinner voor de geschoolde arbeiders gerealiseerd, dan nog zou hun loon ontoereikend zijn om hun vrouw toe te laten thuis te blijven.

3.1.2. Verticale segregatie

TABEL 3.4. AANDEEL VAN DE VROUWEN IN DE DIVERSE FUNCTIES BINNEN EEN BEDRIJF.

	<i>Fabrieksindustrie</i>	
	1896	1910
patroons	29,24%	28,82%
directeurs, geranten, bedienden e.a.	4,24%	5,04%
arbeiders	16,34%	16,62%
meewerkende familieleden	18,39%	26,3%

TABEL 3.5. AANDEEL VAN DE VROUWEN IN DE DIVERSE FUNCTIES BINNEN DE HUISNIJVERHEID.

	<i>Huisnijverheid</i>	
	1896	1910
fabrikanten-opdrachtgevers	22,46%	17,57%
tussenpersonen	56,78%	63,13%
thuiswerkers	64,65%	80,4%
arbeiders	25,02%	61,02%
meewerkende familieleden	68,9%	73,72%

De verdeling van de vrouwen over de verschillende functies binnen een sector vertoonde hetzelfde beeld als de verdeling van de vrouwen over de verschillende sectoren. Ook hier waren de vrouwen niet overal even sterk vertegenwoordigd. In de fabrieksindustrie waren de vrouwen zowel in 1896 als in 1910 ondervertegenwoordigd in de categorie "*directeurs, geranten, bedienden en dergelijke*". Anders uitgedrukt betekende dit dat de leidinggevende en administratieve – dus beter betaalde – functies in belangrijke mate in handen waren van mannen. In tabel 3.4. springen verder twee zaken in het oog: het grote percentage vrouwelijke patroons en de toename van het aandeel van de vrouwen in de groep van de meewerkende familieleden. In absolute cijfers verdrievoudigde het aantal vrouwelijke meewerkende familieleden. Althans zo lijkt het. We moeten ons echter afvragen of de grote toename van het aantal vrouwelijke meewerkende familieleden niet te wijten was aan een gewijzigde telmethode. Heel vaak ging het hier om vrouwen die hun echtgenoot, vader of moeder, broer of zus hielpen in zijn of haar bedrijf, zonder daarvoor een loon te ontvangen. Deze vrouwen – maar ook mannen – bevonden zich in de schemerzone tussen marktgerichte arbeid en niet-marktgerichte arbeid, dus tussen geregistreerd worden in de telling of niet. Het is niet onmogelijk dat de tellers er in 1910 op toezagen dat deze personen meegeteld werden, terwijl ze in 1896 veelal over het hoofd gezien werden. In dit geval zou er niet zozeer sprake zijn van een spectaculaire reële stijging van het aantal meewerkende vrouwen, dan wel van een correctere weergave van de beroepsactiviteiten van vrouwen.

Daarnaast waren de vrouwen relatief sterk vertegenwoordigd in de groep van de patroons. Dit was vooral het gevolg van de vele vrouwen die als zelfstandig klermaakster of modiste actief waren. Zowel in 1896 als in 1910 was meer dan negentig procent van het aantal vrouwelijke patroons terug te vinden in de kledingsector. Zij stonden echter niet aan het hoofd van grote bedrijven. Meestal hadden ze geen personeel in dienst en leidden ze een één "vrouws"-bedrijfsje. Soms werden ze geholpen door een meisje dat ze opleidden in het vak en dat voor een mager loon of een boterham over de middag het eenvoudige werk deed. De meeste van deze vrouwen werkten thuis. Ze hadden immers niet veel materiaal en ruimte nodig, alleen een naaimachine, patroons en garen. Alles samen was dit geen onmogelijke investering voor vele arbeidersgezinnen. Veel vrouwen hoopten wellicht op deze manier een inkomen te verdienen zonder de controle over het huishouden en de kinderen te verliezen. Het enige verschil met de huisnijverheid was dat deze vrouwen op zelfstandige basis werkten en hun produkten rechtstreeks aan de man brachten of verkochten aan een soort opkoper. Bovendien leverden ze afgewerkte produkten af. Ze waren niet afhankelijk van een tussenpersoon of fabrikant-opdrachtgever voor wie de produkten bestemd waren en die vaak eigenaar was van de naaimachine en de vrouwen garen en patroons leverde.

De verticale segregatie onderging evenmin als de horizontale segregatie

grote veranderingen tussen 1896 en 1910. Hieruit blijkt dat de verdeling van de arbeidsmarkt in een "vrouwelijk" en een "mannelijk" segment rond 1900 een vrij stabiel gegeven was. Wanneer we de diverse industrietakken afzonderlijk bekijken, zien we dat er een duidelijk verband bestond tussen de horizontale en de verticale segregatie. Laten we het grote aantal vrouwelijke meewerkende familieleden in 1910 buiten beschouwing, dan was het aandeel van de vrouwen het grootst in de groep van de patroons. In sectoren waar vooral mannen actief waren - mijnbouw, bouw en metaal - vond men nauwelijks vrouwelijke patroons. Het ging hier vooral om grote bedrijven, met een aantal arbeiders in dienst. In sectoren met een groot aantal vrouwen daarentegen waren eveneens meer vrouwen aan het hoofd van een onderneming - meestal een onderneminkje - te vinden. In de textielsector werden de bedrijven in toenemende mate geleid door een vrouw. Meestal ging het om kleine zelfstandigen met weinig of geen werknemers.

In de huisnijverheid (tabel 2.5.) waren de vrouwen sterk ondervertegenwoordigd in de groep van de fabrikanten-opdrachtgevers. Het aantal vrouwelijke fabrikanten-opdrachtgevers volgde bovendien de algemene stijging van het aantal vrouwen in de huisnijverheid niet, integendeel. De controle van de mannen over de huisnijverheid nam met andere woorden toe. Daarenboven daalde het totale aantal fabrikanten-opdrachtgevers eveneens, waardoor de productie geconcentreerd werd in de handen van steeds minder mensen, voornamelijk mannen. De vrouwen waren het best vertegenwoordigd in de groep van de eigenlijke thuiswerkers en in die van de meewerkende familieleden. Deze tendens zette zich door in elk van de hier onderzochte sectoren.

Voor de hele industrie kunnen we stellen dat de vrouwen ondervertegenwoordigd waren op leidinggevend niveau en vooral uitvoerend werk verrichtten - de zelfstandige kleermaaksters daargelaten. De verticale segregatie was net als de horizontale in belangrijke mate het gevolg van de pogingen van vooral geschoolde arbeiders om enerzijds hun baan en anderzijds hun dominante maatschappelijke positie te behouden. Mannelijke directeurs, opzichters, fabrikanten-opdrachtgevers en geranten zetten op hun werk de taak die ze in het gezin vervulden verder: ze gaven leiding. Vrouwen daarentegen waren thuis ondergeschikt aan de man. Dit gegeven maakte hen ongeschikt om op de werkvloer leiding te geven over mannen. Vrouwen in leidinggevende functies tastten de maatschappelijke positie van de man aan. De mannen deden er dan ook alles aan om de vrouwen uit deze functies te weren. Uitvoerende taken, als arbeidster, meewerkend familielid of thuiswerkster kwamen meer overeen met de traditionele rol van de vrouw in het gezin. De positie van de vrouwen in het huishouden zette zich door op de arbeidsmarkt. De vrouwen hadden bovendien niet de nodige opleiding om leidinggevende en administratieve taken uit te voeren (S. Rose, 1986, 122). Bovendien veronderstelde men dat ze geen aanleg hadden om reken- en boekhoudkundig werk aan te kunnen.

3.1.3. De “vervrouwelijking” van de huisnijverheid

In 1896 werkte dertig procent van de Belgen tussen vijftien en vijfenvijftig jaar in de industrie (fabrieks- en huisnijverheid samen). De meerderheid daarvan, namelijk achtentachtig procent, was terug te vinden in de fabrieken. Veertien jaar later was deze situatie nauwelijks veranderd.

Zowel in 1896 als in 1910 waren ongeveer één vierde van de actieven in de industrie vrouwen (grafiek 3.1. en 3.2.). Meer dan twee derde van hen werkte in de fabrieksnijverheid. Toch waren ze hier, gezien het grote overwicht van de mannen, in de minderheid. In de huisnijverheid daarentegen waren de vrouwen in de meerderheid: zestig procent vrouwen in de huisnijverheid in 1896 en meer dan vijfenzeventig procent in 1910. Ook binnen de industrie was bijgevolg sprake van een segregatie op basis van het geslacht. De fabrieksindustrie was in hoofdzaak een mannenaangelegenheid, al waren de vrouwen in een aantal takken – zoals de kleding- in de meerderheid. De huisnijverheid daarentegen werd gedomineerd door de vrouwen, al waren ook hier sectoren waar meer mannen dan vrouwen werkten, zoals de hout- en meubelnijverheid.

Het aantal vrouwen in de industrie nam tussen 1896 en 1910 met een derde toe. Deze stijging was het grootst in de huisnijverheid. Het aantal mannen in de industrie steeg eveneens. Bij hen was de stijging volledig voor rekening van de fabrieksnijverheid, vermits hun aantal in de huisnijverheid daalde. We kunnen dus stellen dat de huisnijverheid “vervrouwelijkte”. De auteurs van het *Exposé général* gaven daar volgende reden voor:

“Le main-d’œuvre [!] masculine abandonne de plus en plus les ateliers familiaux pour la fabrique où le travail est plus rémunérateur. Le travail à domicile, au contraire, attire la femme parce qu’ il lui procure très souvent un salaire d’appoint.”¹¹

Enerzijds verlieten de mannen de huisnijverheid, omdat de lonen er lager waren dan in de fabrieken, anderzijds zochten de vrouwen er werk, omdat ze zo een aanvullend loon konden verdienen voor het gezin. De auteurs van het *Exposé général* gingen er met andere woorden van uit dat het vrouwenloon een aanvulling was op het gezinsinkomen. Ze hielden hierbij geen rekening met de vrouwen die er alleen voor stonden: vrouwen die geen man hadden of wiens man werkonbekwaam was. Hun loon was geen “salaire d’appoint”, maar het voornaamste, zonet enige inkomen waarover het gezin kon beschikken.

We moeten ons dan ook af vragen of de vrouwen “aangetrokken” werden door de huisnijverheid en er bijgevolg vrijwillig voor kozen of dat dit hun

---

¹¹. Ibid., 360.

enige mogelijkheid was. Zochten de vrouwen met andere woorden werk in de huisnijverheid, omdat ze vonden dat dit beter te combineren viel met de zorg voor het gezin of omdat de industrie, ondanks het feit dat ze goedkoper waren, niet meer vrouwen in dienst wilde of kon nemen? Hoewel deze vraag vooralsnog onbeantwoord blijft, moeten we het antwoord wellicht zoeken in een wisselwerking van factoren: de vraag van de werkgevers, het aanbod van de vrouwen en de opvattingen over de huisnijverheid (voor deze problematiek zie o.a. P. Van den Eeckhout, 1994).

Eenzijds was er de vraag van de kant van de werkgevers die vrouwen in de huisnijverheid wilden tewerkstellen om zo hun produktiekosten te drukken. De geschoolde mannelijke arbeiders stonden ook niet afwijzend ten aanzien van de tewerkstelling van de vrouwen in de huisnijverheid. Op deze manier vormden de vrouwen minder concurrentie voor hun positie op de arbeidsmarkt. Anderzijds was er het aanbod aan dergelijke arbeid van de vrouwen zelf. Een aantal onder hen hoopte wellicht dat de huisnijverheid te combineren zou zijn met het huishouden. Ook de overheid moedigde de huisnijverheid tot op zekere hoogte aan, omdat deze sector de vrouwen in staat zou stellen de zorg voor het huishouden en de kinderen te combineren met het verdienen van een loon.¹² P. Van den Eeckhout wijst er echter op dat de vrijheid van de thuiswerk(st)ers om te werken wanneer ze er zin in hadden of als het huishoudelijk werk erop zat een illusie was (P. Van den Eeckhout, 1994, 409 e.v.). In werkelijkheid bleek de huisnijverheid niet het ideale compromis te zijn tussen het ideaal van *de vrouw aan de haard* en het verrichten van loonarbeid. De thuiswerksters moesten immers lange dagen werken tegen extreem lage lonen. Het hele gezin werd ingeschakeld om een leefbaar loon uit de huisnijverheid te proberen halen. Een andere factor die we mee in rekening moeten brengen om de vervrouwelijking van de huisnijverheid te begrijpen is de beschermende wetgeving die vanaf 1889 de vrouwenarbeid in bepaalde industrieën beperkte. Bepaalde vrouwen verloren daardoor hun baan of vonden minder makkelijk werk, waardoor ze genoodzaakt waren als thuiswerkster aan de kost te komen. Veel vrouwen waren bereid elk werk aan te nemen om in het inkomen van het huishouden te voorzien of het aan te vullen. Volgens Eric Vanhaute verliep de vervrouwelijking van de huisnijverheid parallel met de verschuiving van het inkomen uit de huisnijverheid van hoofd- naar bijverdienste (E. Vanhaute, 1994, 481 e.v.). Het inkomen – van de man – uit de fabrieksindustrie werd beschouwd als het hoofdinkomen van

---

¹² Zo omschreef de auteur van "L'industrie coutelière de Gembloux (province de Namur)" het vervaardigen van messen als uitermate geschikt voor vrouwen, "*elle [dit werk] se fait à domicile, n' exige aucun déploiement de force, elle n' absorberait pas les instants de la mère et de la ménagère qui pourrait à chaque instant l' interrompre pour vaquer aux soins multiples de la maison et de la famille, ses principales occupations*" (C. Genart, 1899, 302-303).

het huishouden. Tegelijk streefde men ernaar dat dit inkomen voldoende zou zijn om met het gezin van te leven. Zolang dit niet mogelijk was, had het gezin een bijkomend of aanvullend inkomen nodig. Hiervoor zorgden de vrouwen en de kinderen. De arbeid van de vrouwen werd bijgevolg beschouwd als louter aanvullend, als minder belangrijk dan de arbeid van de man. De vrouwen werden gemarginaliseerd in het productieproces en moesten hun toevlucht nemen tot de huisnijverheid.

De stijging van het aantal vrouwen in de huisnijverheid had voor gevolg dat de vrouwen in toenemende mate geconcentreerd werden in precies die beroepen waar de werkomstandigheden het slechtst, de lonen het laagst én de organisatiegraad het geringst was.

De thuiswerk(st)ers leefden geïsoleerd van mekaar en waren in de eerste plaats concurrenten in plaats van collega's (P. Van den Eeckhout, 1994, 417). De fabrikanten-opdrachtgevers en de tussenpersonen bemoeilijkten bovendien de contacten tussen de thuiswerk(st)ers onderling. Deze laatsten hadden daarenboven tijd noch geld om zich bij een vakvereniging – als die al zou bestaan – aan te sluiten. Ze kwamen er niet toe hun krachten te bundelen om looneisen te stellen, waardoor hun situatie ongewijzigd bleef. We mogen echter niet uit het oog verliezen dat hun leef- en werkomstandigheden niet zo heel erg veel verschilden van die van bijvoorbeeld de kleine zelfstandige modisten/s en kleerma(a)k(ste)rs. Deze laatsten waren niet afhankelijk van één of meerdere tussenpersonen en fabrikanten-opdrachtgevers, maar voor het overige was hun economische situatie vrij gelijkaardig aan die van de thuiswerk(st)ers. Ook zij werkten vaak voor een kleine winst in de hoop dat door hun zelfstandige arbeid thuis het gezin financieel kon overleven. Ook zij waren in de eerste plaats concurrenten en waren niet georganiseerd.

3.2. De commerciële sector in 1910¹³

In 1910 was een half miljoen mensen actief in de commerciële sector, iets meer dan de helft daarvan waren vrouwen. Het overwicht van de vrouwen was volledig te wijten aan het feit dat ze zo sterk vertegenwoordigd waren in de voedingswaren- en horecasector. In deze twee sectoren samen werkte meer dan drie vierde van het aantal vrouwen in de handel. De commerciële sector stelde een vierde van de vrouwen tussen de vijftien en vijfenvijftig jaar te werk. Net als in de industrie was er in de tertiaire sector sprake van horizontale en verticale segregatie.

---

¹³. *RECENSEMENT de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910). Volume VIII. Exposé général des résultats*, 36, tableau XVII. De industrietelling van 1896 bevat geen gegevens over de werkgelegenheid in de commerciële sector.

3.2.1. Horizontale segregatie

TABEL 2.6. AANDEEL VAN DE VROUWEN IN DE DIVERSE TAKKEN VAN DE COMMERCIËLE SECTOR.

	1910
horeca	72,32%
handel in leder en pelsen	66,69%
handel in tabak	64,76%
papierhandel	63,75%
voedingswarenssector	55,23%
handel in delfstoffen	16,42%
handel in onverwerkte landbouwprodukten	12,55%
verzekeringswezen	2,83%
bankwezen	1,75%

Ook in de commerciële sector was sprake van horizontale segregatie op basis van het geslacht. Vooral in de horeca, de leder- en pelshandel, de tabaks- en de papierhandel en de voedingswarenssector waren de vrouwen in de meerderheid. Het betroffen hier in hoofdzaak kleinhandelszaken. Ook in de horeca werkten de vrouwen voornamelijk in kleinschalige ondernemingen. Daartegenover stond dat de vrouwen ondervertegenwoordigd waren in de handel in delfstoffen en in onverwerkte landbouwprodukten. De hier verhandelde goederen werden geassocieerd met zwaar werk, fysieke inspanningen (veel en zware zaken opheffen), kortom met eigenschappen die "typisch mannelijk" zouden zijn. De vrouwen waren eveneens ondervertegenwoordigd in het bank- en verzekeringswezen. Dit geringe aantal kan verklaard worden door te verwijzen naar het feit dat men over een zekere opleiding moest beschikken om in deze sectoren aan de slag te kunnen. Voor veel vrouwen bleef de toegang tot welke opleiding dan ook vooralsnog versperd. De vereiste opleiding was er bovendien één van wiskundige en boekhoudkundige aard, twee zaken waarvoor de vrouwen zogezegd geen aanleg hadden.

2.2.2. Verticale segregatie

TABEL 2.7. AANDEEL VAN DE VROUWEN IN DE DIVERSE FUNCTIES IN DE COMMERCIËLE SECTOR.

	1910
uitbaters/bedrijfshoofden	37,23%
meewerkende familieleden	86,39%
arbeiders	10,19%
bedienden	27,91%
werklozen	22,18%

De vrouwen waren het sterkst vertegenwoordigd onder de meewerkende familieleden van bedrijfshoofden. Meestal ging het hier om ongehuwde vrouwen die hun vader of gehuwde vrouwen die hun echtgenoot meehielpen in zijn bedrijf. Net als in de industrie ontvingen ze hiervoor geen loon. In de overige functies waren de vrouwen sterk ondervertegenwoordigd. Ze vormden ook onder de werklozen een minderheid. Dit was wellicht te wijten aan het feit dat er minder loontrekkende vrouwen dan mannen waren. Wanneer het slecht ging met het bedrijf konden de loontrekkenden ontslagen worden. Voor de meewerkende echtgenotes en dochters was dit echter niet het geval. Ze ondervonden wel rechtstreeks de gevolgen van de dalende winst, vermits ze er ook moesten van leven. Wanneer de nood het hoogst was, moesten ze elders werk zoeken om het inkomen van het gezin aan te vullen. De vrouwelijke uitbaters hielden over het algemeen een winkeltje of herberg open om het loon van hun man aan te vullen. Het inkomen uit deze activiteiten was – althans in Gent – vrij laag (P. Van den Eeckhout, 1993, 93). Het is echter goed mogelijk dat de vrouwen niet de bedoeling hadden van hun zaakje een full-time activiteit te maken. In gezinnen die dit financieel aankonden bleven de vrouwen weg uit de fabrieksindustrie. Wanneer ze toch een aanvullend loon moesten verdienen, deden ze dit bij voorkeur in de handel (of de huisnijverheid). Deze huis-gebonden arbeid benaderde het ideaal van de vrouw aan de haard meer dan de arbeid in de fabrieken en was het beste alternatief voor vrouwen die het inkomen van de man moesten aanvullen.

Wanneer we de diverse sectoren van dichterbij bekijken, blijkt dat er een verband bestond tussen de verticale en de horizontale segregatie. In de sectoren waar veel vrouwen actief waren, namelijk de horeca, de tabaks-, papier- en leder- en pelshandel en de voedingswarenssector, waren de vrouwen inderdaad hoofdzakelijk meewerkende familieleden. Dit was ook het geval in de “mannelijke” sectoren, onder andere in de handel in delfstoffen en in onverwerkte landbouwproducten. In de meeste gevallen ging het hier om kleinhandelszaken die geleid werden door een man, waarvan de dochter(s) en/of echtgenote de winkel “deed”. Dit aan huis gebonden werk liet de vrouw in veel gevallen toe terzelfder tijd op de kinderen te passen en het huishouden te doen. In de “basars”, winkels waar diverse artikelen verkocht werden, werkten de vrouwen daarentegen in hoofdzaak als bedienden. Meestal ging het hier om iets grotere winkels, tot zelfs de eerste grootwarenhuizen, waar meerdere winkeljuffrouwen instonden voor de verkoop. Ook in het bank- en verzekeringswezen waren meer dan twee derde van de vrouwen bedienden.

3.3. Vrouwenarbeid, afhankelijke en aan huis gebonden arbeid

In 1896 werden 264.775 vrouwen geteld in de marktgerichte industriële productie. Zeventig procent daarvan werkte in de fabrieksindustrie, de overige dertig procent in de huisnijverheid. In 1910 werden 349.667 vrouwen in de industrie geteld: zesenzestig procent in de fabrieks- en vierendertig in de huisnijverheid. Houdt men in 1910 ook rekening met de cijfers uit de handel, dan blijkt dat 634.917 vrouwen, dertig procent van de vijftien- tot vijfenvijftigjarigen, marktgerichte arbeid buiten de landbouw verrichtten. Een derde daarvan was actief in de fabrieksnijverheid, een vierde in de huisnijverheid en bijna vijfenvoertig procent in de handel (grafiek 3.3.).

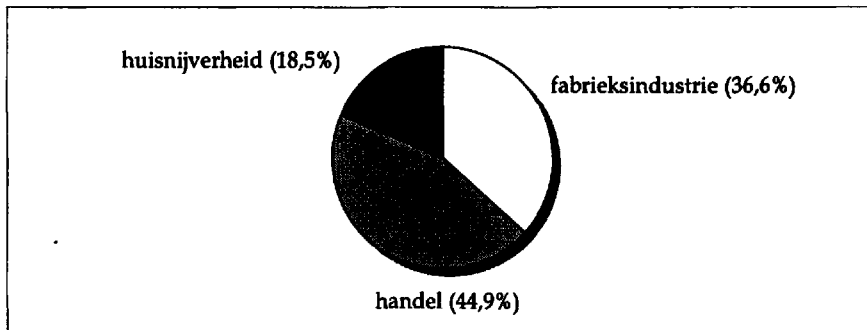
De hele arbeidsmarkt was doordrongen van een horizontale en verticale segregatie. De vrouwen waren niet evenredig verdeeld over de verschillende sectoren, net zomin als ze evenredig verdeeld waren over de verschillende functies in de bedrijven. Deze opsplitsing van de arbeidsmarkt in een "vrouwelijk" en een "mannelijk" segment was een vrij stabiel gegeven waarin tussen 1896 en 1910 niet veel verandering kwam. De vrouwen waren over het algemeen het sterkst vertegenwoordigd in beroepen die geassocieerd werden met "vrouwelijke" eigenschappen, zoals de kledingindustrie, waar men over fijne vingers en de nodige dosis geduld moest beschikken. In de tertiaire sector waren bovendien relatief weinig vrouwen actief in de groothandel en in beroepen waarvoor men de nodige administratieve scholing moest bezitten. De vrouwen waren globaal gezien eveneens ondervertegenwoordigd in leidinggevende functies. Het hoge percentage vrouwelijke patroons was te wijten aan het feit dat veel vrouwen actief waren als zelfstandig klermaakster of modiste.

Bekijken we de absolute cijfers dan blijkt dat de meeste vrouwen actief waren als arbeidster, zowel in de huisnijverheid als in de gecentraliseerde industrie of werkten in het bedrijf van een familielid zonder daar een loon voor te ontvangen. Zestig procent van de vrouwen in de fabrieksindustrie was actief als arbeidster, een derde had een eigen bedrijf en nauwelijks één op honderd had een verantwoordelijke of leidinggevende functie. Minder dan een tiende van de vrouwen werkte mee in het bedrijf van een familielid. In de huisnijverheid was meer dan vier vijfde van de vrouwen actief als thuiswerkster. De overige twintig procent was - in dalende volgorde van belang - een meewerkend familielid, arbeidster, fabrikant-opdrachtgever of tussenpersoon. De meeste actieve vrouwen waren bijgevolg afhankelijk van een mannelijke patroon of fabrikant-opdrachtgever voor hun loon of van de winst die een mannelijke familielid maakte voor hun levensonderhoud.

De vrouwenarbeid was daarenboven in sterke mate aan huis gebonden. Bijna twee derde van de actieve vrouwen werkte in de huisnijverheid of in de handel. Houden we daarnaast ook rekening met de vele zelfstandige vrouwen

in de industrie dan blijkt duidelijk dat voor veel vrouwen woon- en werkplaats nog niet gescheiden was. De vrouwen werkten immers voornamelijk thuis, als thuiswerksters, als meewerkende familieleden van een handelaar of als kleine zelfstandige. Ook de arbeid van de vrouwen in de landbouwsector was huis-gebonden.

GRAFIEK 3.3. BEROEPSACTIVITEITEN 1910
(UITGEZONDERD DE LANDBOUW)

4. DE ARBEID VAN GEHUWDE VROUWEN

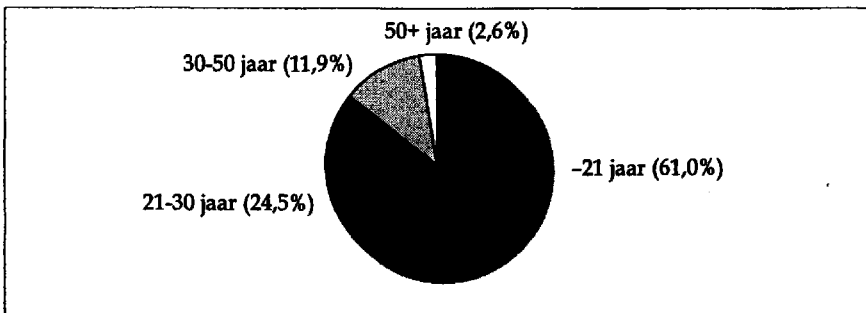
Volgens T. McBride daalden de arbeidskansen van gehuwde vrouwen tijdens de tweede fase van de industrialisatie, de hier besproken periode vanaf de jaren 1880, ten gevolge van de introductie van nieuwe industrieën en technieken, maar ook van de veranderde houding ten opzichte van de rol van de vrouwen als moeder. Er werd meer nadruk gelegd op de functie die de vrouwen te vervullen hadden als moeders, een taak die onverenigbaar geacht werd met loonarbeid buitenshuis. Tegelijkertijd namen de arbeidskansen voor ongehuwde vrouwen toe ten gevolge van de groei van de dienstensector (T. McBride, 1992, 76-78). In dit deel wordt nagegaan in welke mate gehuwde vrouwen rond de eeuwwisseling actief waren in de industrie. Was vrouwenarbeid vooral een zaak van ongehuwde - jonge - vrouwen (J. Scott en L. Tilly, 1975, 39)? Welke rol speelden de kinderen in de arbeid van hun moeders? Gesteld dat vrouwen met kinderen hun baan niet opgaven, waren ze dan vooral actief in de aan huis gebonden sectoren die hen de gelegenheid gaven tegelijk op hun kroost te passen? Gehuwde vrouwen werkten in de eerste plaats om het loon van man aan te vullen. Wat met de stelling dat de gezinnen er de voorkeur aan gaven de kinderen te laten werken en dat de vrouwen dus thuisbleven van zodra de kinderen een loon binnenbrachten (L. Tilly and J. Scott, 1978)?

De door ons gebruikte tellingen leggen een aantal beperkingen op in het beantwoorden van deze vragen. De burgerlijke staat van de vrouwen werd enkel in de telling van 1896 en enkel voor de industriearbeidsters en de thuiswerksters besproken. We moeten ons dus beperken tot de analyse van de burgerlijke staat – in relatie met de leeftijd – van de arbeidsters en thuiswerksters in de fabrieks- en huisnijverheid. De vrouwen in de andere functies binnen een bedrijf en in de andere takken van de economie blijven jammer genoeg buiten beschouwing.

4.1. De fabrieksarbeidsters

In 1896 verzamelde men voor 104.710 fabrieksarbeidsters, bijna zevenennegentig procent van het aantal fabrieksarbeidsters waarvan sprake is in de vergelijkende tabel 1896-1910, gegevens over hun leeftijd en burgerlijke staat.¹⁴ In deze groep waren de minderjarige meisjes veruit in de meerderheid (grafiek 4.1.). Meer dan de helft van de fabrieksarbeidsters was jonger dan eenentwintig.

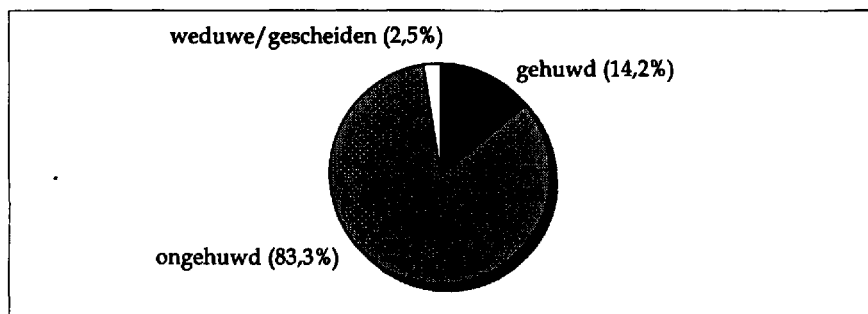
GRAFIEK 4.1. LEEFTIJD FABRIEKARBEIDSTERS, 1896

¹⁴ RECENSEMENT général des industries et des métiers (31 octobre 1896). Volume XVIII. Exposé général des méthodes et des résultats, 378 e.v. Dat men niet voor alle arbeidsters op de hoogte is van hun burgerlijke staat en leeftijd kan wellicht verklaard worden door het feit dat de gegevens die tot hiertoe gebruikt werden verkregen werden van de bedrijfshoofden. Deze werden gecontroleerd en aangevuld door middel van een enquête bij de arbeiders zelf waarin hen ook naar hun burgerlijke staat en leeftijd gevraagd werd. Hoogst waarschijnlijk moet het "verlies" te wijten zijn aan deze werkwijze. Het is mogelijk dat de arbeiders een aantal onbruikbare antwoorden gaven die bij de analyse van de gegevens weggelaten werden.

De meeste fabrieksarbeidsters waren bovendien ongehuwd (grafiek 4.2.). Tellen we daarbij de gescheiden vrouwen en de weduwen, dan blijkt dat vijftientig procent van de fabrieksarbeidsters niet gehuwd waren. Nog geen vijftien procent van de arbeidsters in de fabrieksindustrie was gehuwd. Dit betekent niet noodzakelijk dat de man de enige kostwinner in het gezin was. Vaak droegen de kinderen hun steentje bij. De moeders konden een aanvullend inkomen verdienen in de huisnijverheid, door een winkel of herberg open te houden of door een lapje grond te bewerken.

GRAFIEK 4.2. BURGERLIJKE STAAT, FABRIEKSINDUSTRIE - VROUWEN, 1896

Wanneer we de burgerlijke staat per leeftijdsklasse bekijken, blijkt dat de fabrieksarbeidsters hoofdzakelijk jong en ongehuwd waren (grafiek 4.3.). Bijna drie vierde van de ongehuwde arbeidsters, zestig procent van het totale aantal arbeidsters, was jonger dan eenentwintig. Over het algemeen waren dit jonge meisjes die nog thuis woonden en die een bijdrage moesten leveren tot het gezinsinkomen. Ze konden niet vrij over hun loon beschikken en kregen in het beste geval wekelijks wat zakgeld. In een paar zeldzame gevallen mochten ze hun loon wel houden en betaalden ze thuis voor kost en inwoon. Eens zij huwden, betekende dit een verlies van inkomsten voor de ouders. Gesteld dat ze bleven werken, droegen de vrouwen van dan af bij tot het inkomen van hun eigen gezin. Het enorme overwicht van de jonge ongehuwde arbeidsters wijst erop dat de vrouwen vaak de fabriek verlieten eens ze huwden. Dit betekende niet noodzakelijk dat ze geen betaalde arbeid meer verrichtten. Ze konden immers nog steeds terecht in de huisnijverheid, de landbouw en de handel.

Een vijfde van de ongehuwde arbeidsters was meerderjarig, maar niet ouder dan dertig. De jongsten hiervan woonden wellicht nog thuis en zaten in een gelijkaardige situatie als de minderjarige vrouwen. Hoe dichterbij de dertig, hoe groter de kans dat ze ongehuwd zouden blijven. Deze vrouwen konden eventueel alleen gaan wonen, als hun loon dit toeliet. In sommige gevallen

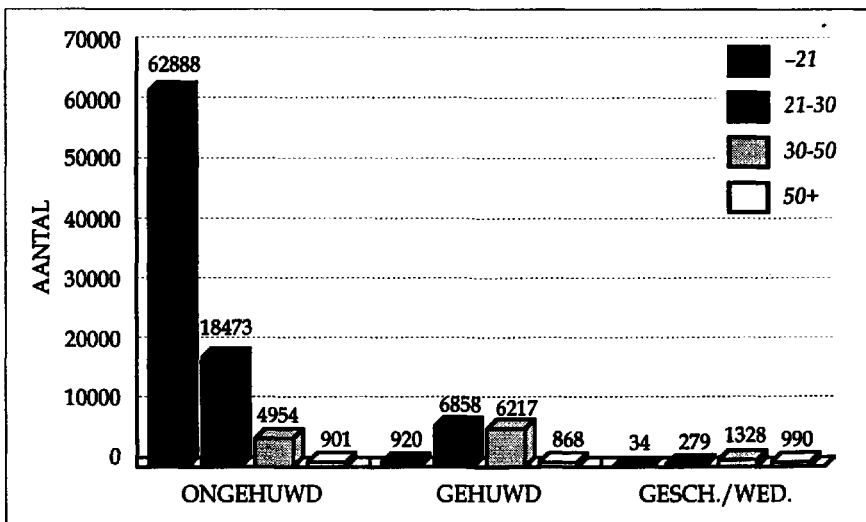

hadden ze één of meer kinderen. Zolang deze klein waren, was de moeder de enige kostwinner en stond ze daarnaast ook in voor het huishouden. Naarmate de kinderen groter werden, gingen ze werken om het gezinsinkomen aan te vullen. Eens de kinderen de deur uit waren, stonden de vrouwen er weer alleen voor. Wanneer ze te oud waren om te werken, werden de ongehuwde vrouwen vaak financieel afhankelijk van hun kinderen. Zoniet wachtte hen bittere armoede. Dit was ook het toekomstperspectief van de bijna zeven procent ongehuwde arbeidsters boven de dertig jaar.

Van de gehuwde arbeidsters was meer dan de helft jonger dan dertig. De meesten hadden wellicht nog geen of alleen jonge kinderen. Deze groep maakte minder dan tien procent van het totale aantal fabrieksarbeidsters uit. Iets minder dan de helft van de gehuwde arbeidsters, bijna zeven procent van het totale aantal arbeidsters, was ouder dan dertig. Alles wijst er dus op dat de meeste vrouwen na hun huwelijk of na de geboorte van hun eerste kind de fabriek verlieten. De cijfers voor de huisnijverheid zullen moeten uitwijzen of ze daar werk vonden.

De gescheiden arbeidsters en de weduwen waren voor bijna negentig procent ouder dan dertig. Dikwijls hadden zij kinderen die ook gingen werken, zodat ze er niet alleen voorstonden. Eens de kinderen de deur uit waren, moesten de vrouwen het wel alleen zien te redden, al is het niet ondenkbaar dat ze dan bij één van hen gingen inwonen.

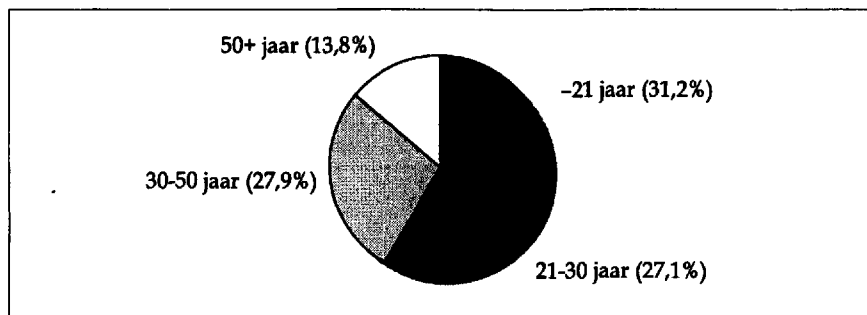
GRAFIEK 4.3. FABRIEKARBEIDSTERS, 1896
RELATIE LEEFTIJD-BURGERLIJKE STAAT

4.2. De huisnijverheid

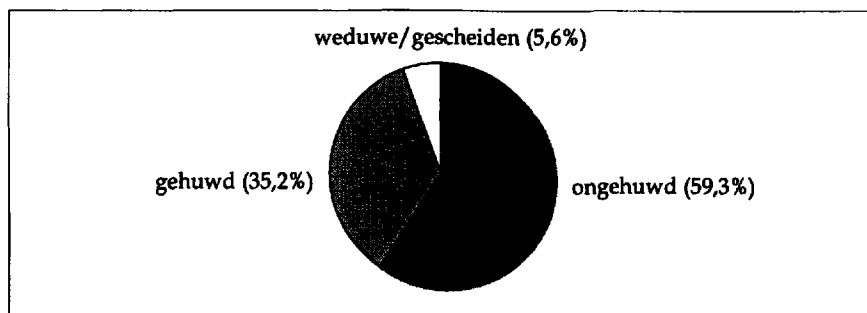
In 1896 beschikte men voor 74.064 thuiswerksters over informatie over hun leeftijd en burgerlijke staat.¹⁵ Bijna een derde daarvan was minderjarig (grafiek 4.4.). Er waren evenwel bijna evenveel thuiswerksters tussen de eenentwintig en de dertig jaar als tussen de dertig en de vijftig. In vergelijking met de fabrieksindustrie werkten in de huisnijverheid bovendien relatief veel vrouwen ouder dan vijftig. De leeftijden van de thuiswerksters waren opvallend meer gespreid dan die van de fabrieksarbeidsters.

GRAFIEK 4.4. LEEFTIJD THUISWERKSTERS, 1896

Goed zestig procent van de thuiswerksters was ongehuwd (grafiek 4.5.). Het overwicht van de ongehuwde vrouwen was niet zo groot als in de fabrieksindustrie. Er waren in verhouding meer gescheiden vrouwen en weduwen actief in de huisnijverheid. Bovendien was ongeveer een derde van de vrouwen gehuwd, aanzienlijk meer dan in de fabrieksindustrie.

GRAFIEK 3.5. BURGERLIJKE STAAT, HUISNIJVERHEID - VROUWEN, 1896

¹⁵ Ibid., 385 e.v. Het gaat hier om dertien procent meer thuiswerksters dan het aantal dat vermeld staat in de vergelijkende tabel 1896-1910. Dit verschil is deels te wijten aan het feit

Wanneer we de burgerlijke staat per leeftijdsklasse bekijken, wordt duidelijk dat ook de thuiswerksters dikwijls jong en ongehuwd waren, maar van een overwicht zoals in de fabrieksindustrie was geen sprake. Dertig procent van de thuiswerksters was ongehuwd en minderjarig (grafiek 4.6.). Wellicht werkten de meeste van deze meisjes samen met hun moeder en/of zussen en leverden ze zo een bijdrage tot het gezinsinkomen. Zestien procent van de vrouwen in de huisnijverheid was ongehuwd en tussen de eenentwintig en dertig jaar. Net als bij de fabrieksarbeidsters hoorden hier vrouwen bij die nooit zouden huwen. Het draaiboek van hun leven zag er hetzelfde uit als dat van de ongehuwde fabrieksarbeidsters. Het aantal thuiswerksters daalde sterk eens de vrouwen een huwbare leeftijd bereikten. Dit wijst erop dat veel vrouwen de huisnijverheid verlieten eens ze huwden of kinderen kregen. Er is reeds geweten dat dit ook in de fabrieksindustrie het geval was, wat impliceert dat veel vrouwen bij hun huwelijk of bij de geboorte van hun eerste kind de industrie verlieten en niet overstapten van de fabrieksindustrie naar de huisnijverheid. Ze hielden evenwel niet noodzakelijk op met werken. Ze konden immers nog steeds in de landbouw of de commerciële sector aan de slag. Het aantal ongehuwde thuiswerksters onder de dertig-tot vijftigjarigen bedroeg iets meer dan acht procent, dat onder de vijftigplussers bijna vier procent. Er waren in verhouding dus meer ongehuwde dertigplussers in de huisnijverheid dan in de fabrieksindustrie. De gehuwde thuiswerksters waren meestal tussen de dertig en vijftig jaar oud. In deze leeftijdsgroep vond men bijna veertig procent van het aantal gehuwde thuiswerksters terug. Wellicht waren dit vrouwen die reeds enkele kinderen hadden en voor wie de combinatie van fabrieksarbeid en huishouden te zwaar uitviel. Er zaten waarschijnlijk ook een aantal oudere vrouwen tussen die na hun huwelijk de fabriek verlaten hadden en die – nu de kinderen de deur uit waren – geen werk in de gecentraliseerde industrie meer vonden, omdat ze te oud waren. Slechts elf procent van de gehuwde thuiswerksters was jonger dan dertig jaar. In absolute cijfers waren er dat iets meer dan in de fabrieken. Minder dan tien procent van de thuiswerksters was gehuwd en ouder dan vijftig.

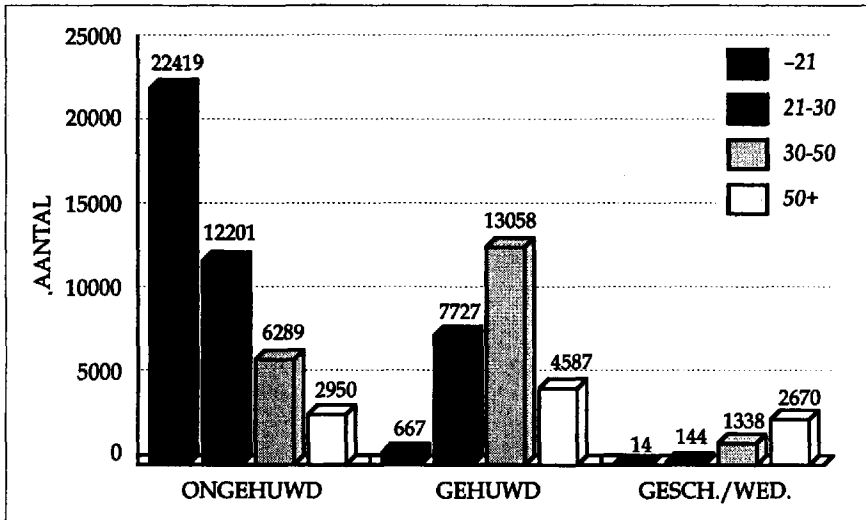
De grootste groep gescheiden vrouwen en weduwen onder de thuiswerksters was ouder dan vijftig. Wellicht waren dit hoofdzakelijk vrouwen die uit

---

dat niet alle thuiswerksters opgenomen werden in de vergelijkende tabel, namelijk de industrieën die in 1910 niet meer bestonden werden buiten beschouwing gelaten. Het verschil is wellicht ook deels het gevolg van het feit dat de gegevens over burgerlijke staat en leeftijd verkregen werden van de thuiswerksters zelf en niet van de bedrijfshoofden, op basis van wiens informatie de vergelijkende tabel opgesteld werd. Het is niet ondenkbaar dat een aantal vrouwen zichzelf opgaf als thuiswerkster, terwijl hun fabrikant-opdrachtgever dat niet deed (hij telde bijvoorbeeld één thuiswerkster per gezin, terwijl de vrouw ook haar dochter vermeldde, omdat die af en toe meehielp).

financiële noodzaak moesten werken en die te oud waren om nog werk te vinden in de fabrieksindustrie. Naar alle waarschijnlijkheid woonde een aantal van hen in bij één van hun kinderen of bij een ander familielid en droeg daar bij tot het gezinsinkomen.

GRAFIEK 4.3. FABRIEKSSARBEIDSTERS, 1896
RELATIE LEEFTIJD-BURGERLIJKE STAAT

4.3. Vrouwenarbeid en burgerlijke staat

Zowel in de huis- als in de fabrieksnijverheid was de groep ongehuwde vrouwen groter dan de groep gehuwde. In 1896 was drie vierde van de vrouwen in de industrie ongehuwd, iets meer dan een vierde was gehuwd en geen vijf procent was gescheiden of weduwe. Op de vraag of T. McBrides stelling, namelijk dat de arbeidskansen van gehuwde vrouwen daalden en die van ongehuwde vrouwen stegen vanaf de jaren 1880, klopt, kan voorlopig geen antwoord gegeven worden. We beschikken slechts over gegevens uit één telling, waardoor geen ontwikkeling op langere termijn geschetst kan worden. Bovendien ontbreken ons gegevens over de burgerlijke staat van de vrouwen in de handel. D. Keymolen komt op basis van de bevolkingstelling van 1910 tot de conclusie dat in dat jaar twee derde van de vrouwen in de industrie ongehuwd was (D. Keymolen, 1977, 24). Indien we deze gegevens naast die uit de telling van 1896 zouden leggen, zouden we moeten besluiten dat het aandeel van de

gehuwde vrouwen in de industrie toe- in plaats van afnam. Gezien de reeds eerder geformuleerde bezwaren tegen de bevolkingstellingen lijkt ons dit een meer dan voorbarige conclusie.

In 1896 waren de meeste arbeidsters in de fabrieksnijverheid minderjarig. Veel vrouwen verlieten de fabriek tussen de eenentwintig en de dertig jaar, wellicht op het moment dat ze huwden of hun eerste kind kregen.¹⁶ De daling van het aantal vrouwen in de fabrieksnijverheid ging evenwel niet gepaard met een evenredige stijging van het aantal gehuwde vrouwen in de huisnijverheid. Integendeel, ook hier daalde het aantal vrouwen eens ze een huwbare leeftijd bereikten. Dit wijst erop dat veel vrouwen zich na hun huwelijk terugtrokken uit de industriële loonarbeid. Vermits de daling reeds merkbaar was in de leeftijdsgroep eenentwintig-dertig lijkt het erop dat veel vrouwen niet wachtten tot een aantal van hun kinderen loonarbeid verrichtte. Het is evenwel mogelijk dat ze een aanvullend inkomen zochten en vonden in de handel of de landbouw. De gehuwde vrouwen die wel loonarbeid verrichtten, waren hoofdzakelijk terug te vinden in de huisnijverheid. Eens de dertig voorbij was het aantal gehuwde thuiswerksters zelfs opvallend groter dan het aantal gehuwde fabrieksarbeidsters. Gehuwde moeders waren bij voorkeur actief in de huis-gebonden huisnijverheid.

De vraag naar het verband tussen vrouwenarbeid en het hebben van kinderen hield ook de opstellers van de telling van 1896 bezig. Uit het feit dat veel vrouwen uit de industrie verdwenen vóór hun dertigste, met andere woorden vóór ze kinderen hadden die het loon van de man konden aanvullen, blijkt dat veel vrouwen niet wachtten tot hun kinderen werkten om zelf uit de industrie te stappen. De auteurs van het *Exposé général* van 1896 onderzochten het verband tussen het aantal vrouwen in de fabrieksindustrie en het aantal niet-meewerkende kinderen.¹⁷ Van 337.701 gezinnen konden ze nagaan hoeveel niet-meewerkende kinderen ze telden en of de vrouw al dan niet werkte. In nauwelijks vier procent van de gevallen (10.492 gezinnen) bleek de vrouw fabrieksarbeid te verrichten (in werkelijkheid lag het aantal gezinnen waar de vrouw fabrieksarbeid verrichtte iets hoger, aangezien men 14.863 gehuwde arbeidsters had geteld, zie hoger). In de gezinnen zonder kinderen bleek tien procent van de moeders te werken. In gezinnen met één of twee niet-meewerkende kinderen was dit percentage gedaald tot minder dan vier procent. Moeders van drie of vier niet-meewerkende kinderen gingen in nauwelijks één procent van de gezinnen werken en van moeder van meer dan vijf

---

¹⁶. De gemiddelde huwelijksleeftijd voor vrouwen rond 1900 was ongeveer zesentwintig jaar (P. van Praag, 1981, 96-97).

¹⁷. *RECENSEMENT général des industries et des métiers (31 octobre 1896). Volume XVIII. Exposé général des méthodes et des résultats*, 436 e.v.

kinderen werkte nog geen half procent. Het aantal buitenshuis werkende gehuwde vrouwen nam dus af naarmate ze meer kinderen hadden. De vrouwen wachtten echter niet tot één of meerdere kinderen konden gaan werken om de gecentraliseerde productie te verlaten. De conclusie in het *Exposé général* luidde dan ook:

“En général, l’ouvrière cesse de travailler en fabrique ou en atelier aussitôt que le nombre de ses enfants augmentent [!] et que sa présence devient plus nécessaire au foyer.”¹⁸

Het is echter mogelijk dat de gehuwde vrouwen zich wel terugtrokken uit de fabrieksarbeid, maar actief bleven in de huisnijverheid, de landbouw of de handel. Uit de telling blijkt dat in zes procent van de gezinnen met één of twee niet-meewerkende kinderen de vrouw een beroepsbezigheid buiten de fabrieksindustrie had. Dit was ook het geval voor vier procent van de gehuwde vrouwen met drie of vier niet-meewerkende kinderen en voor drie procent met meer dan vijf niet-meewerkende kinderen. Het ging hier echter om een minderheid van de gehuwde vrouwen met kinderen. Hieruit blijkt dat het aantal gehuwde vrouwen dat marktgerichte arbeid verrichtte laag was en de man vaak de enige kostwinner was op het moment van de telling en dit zolang er geen kinderen oud genoeg waren om ook te gaan werken. De stelling van J. Scott en L. Tilly, namelijk dat het aantal vrouwen dat loonarbeid verrichtte, daalde naarmate ze kinderen hadden die het loon van de man konden aanvullen, moet afgaande op de telling van 1896 voor het België uit de tweede helft van de jaren 1890 genuanceerd worden. Uit deze telling blijkt immers dat de marktgerichte vrouwenarbeid eerder samenhang met het huwelijk en het aantal kinderen, ongeacht hun leeftijd. Gehuwde vrouwen hielden over het algemeen op met werken, zelfs al waren er nog geen kinderen die het loon van de man konden aanvullen. Het betreft hier echter globale gegevens die geen rekening houden met lokale verschillen. P. Van den Eeckhouts onderzoek voor Gent heeft uitgewezen dat de vrouwenarbeid wel sterk bepaald werd door de aanwezigheid van meewerkende kinderen in het huishouden. De deelname van de vrouwen aan de loonarbeid daalde het scherpst op het moment dat de kinderen een inkomen verdienden (P. Van den Eeckhout, 1993). Voor veel vrouwen waren jonge kinderen geen reden om uit de loonarbeid te stappen, vermits het gezin haar loon broodnodig had.

---

¹⁸. Ibid., 436.

5. DE VROUWENLONEN IN DE FABRIEKSNIJVERHEID

Volgens K. Honeyman en J. Goodman waren vrouwen vooral actief in de laagst betaalde banen (K. Honeyman en J. Goodman, 1991, 608). In België verdienden de vrouwen gemiddeld de helft tot twee derde van een mannenloon (D. Keymolen en M.-T. Coenen, 1991, 13). Dit loonsverschil was geen typisch Belgisch verschijnsel. In Nederland bedroeg het loon van volwassen vrouwen ongeveer zestig procent van het laagste loon van de mannen (C. van Eijl, 1994, 300). C. van Eijl verwijst naar het onderzoek van J. Quataert, "Women's work and worth: the persistence of stereotype attitudes in the German Federation of the Free Trade Union, 1890-1929", waaruit blijkt dat Duitse vrouwen gemiddeld dertig tot veertig procent minder verdienden dan mannen. J. Lewis komt in *Women in England, 1870-1950. Sexual division and social change* tot de vaststelling dat vrouwen in 1906 gemiddeld veertig tot vijftig procent van een mannenloon verdienden. In de textielindustrie kon dit oplopen tot zestig procent (C. van Eijl, 1994, 303). Ook de tijdgenoten waren zich bewust van het verschil in beloning van vrouwen- en mannenarbeid. In 1893 schreef de socialistische feministe Emilie Claeys

"Vergeet niet dat gij [vrouwen] door den werkgever wordt uitgebuit, daar hij uwen arbeid slechts half zooveel loon toekent als dien van den man."¹⁹

In 1900 voegde Isabelle Gatti de Gamond daaraan toe

"Quand l'ouvrier et l'ouvrière travaillent côté à côté, et qu'ils donnent dans les conditions identiques, deux produits égaux, le salaire de l'ouvrière est au moins d'un tiers inférieurs à celui de l'ouvrier."²⁰

In dit deel besteden we aandacht aan de lonen van de fabrieksarbeidsters. Dat de vrouwen minder verdienden dan de mannen blijkt reeds uit bovenstaande citaten. We proberen een antwoord te vinden op de vraag hoe groot het verschil in beloning was en waaraan het te wijten viel. We baseren ons hiervoor op de telling van 1896 en op de loonboeken van het bedrijf Voortman-N.V. Texas. De telling van 1910 bevat geen gegevens over de lonen, waardoor het niet mogelijk is de evolutie van de vrouwenlonen op het einde van de vorige en het begin van deze eeuw te volgen. Aangezien de telling van 1896 enkel de lonen van de fabrieksarbeidsters geeft, kunnen we geen uitspraken doen over de lonen van de vrouwen in de andere sectoren en functies.

---

¹⁹. E. Claeys, "Vergaderingen", *De Vrouw*, I, 1893, 6, p.7.

²⁰. I. Gatti de Gamond, "L'émancipation de la femme", *Le Peuple*, 12.08.1900/1.B.

5.1. Vrouwenlonen, magere lonen

In de industrietelling van 1896 is informatie opgenomen over het loon van 74.662 arbeidsters ouder dan zestien jaar.²¹ Daarnaast kende men eveneens de lonen van 467.542 arbeiders. Het ging hier alleen om de nominale geldelijke lonen, er werd dus geen rekening gehouden met eventuele extra's in natura, zoals logies en eten. De categorieën waarin de arbeidsters en arbeiders onderverdeeld werden, waren reeds kenschetsend voor de loonsverschillen tussen mannen en vrouwen. Daar waar de vrouwenlonen ingedeeld werden in categorieën van "minder dan één frank per dag" tot "meer dan vier frank per dag", begon de onderverdeling bij de mannen met "minder dan anderhalve frank per dag" en eindigde met "meer dan zeven frank". Net geen vijf procent van de arbeiders behoorde tot de laagste loonklasse, bij de vrouwen was dit meer dan tien procent. Opmerkelijk is dat 2218 vrouwen, dit is net geen drie procent van de arbeidsters, helemaal geen loon ontvingen. Wellicht werkten zij voor kost en inwoon. Daartegenover stond dat nauwelijks een half procent van de arbeidsters meer dan vier frank per dag verdiende, terwijl bij de mannen bijna één procent tot de hoogste loonklasse (meer dan zeven frank per dag) behoorde. Bijna zeventig procent van de vrouwen verdiende tussen één en 1,99 frank per dag. Telt men daar de vrouwen bij die tussen de twee en de 2,49 frank verdienden, dan komt men aan vijftientig procent van de arbeidsters. Bij de mannen verdiende meer dan drie vierde meer dan 2,5 frank per dag. Een vijfde verdiende zelfs meer dan vier frank per dag.

Deze cijfers illustreren dat de meerderheid van de vrouwen minder verdiende dan de meeste mannen. Ze zeggen echter niets over de grootte van het loonsverschil, noch over de oorzaken ervan. In de loonboeken van de spinnerij en de weverij van Voortman-N.V. Texas zijn de lonen van zowel vrouwen als mannen voor een langere periode opgenomen (G. Avondts, J. Debulpaep, J. Hannes, e.a., 1976 en G. Avondts, J. Hannes, E. Scholliers, e.a., 1979). Hieruit blijkt dat de vrouwen in de spinnerij tussen 1880 en 1914 gemiddeld de helft tot twee derde van de mannen verdienden.²² In de weverij daalde het loonsverschil tussen 1891 en 1914 (er zijn geen gegevens beschikbaar voor 1880-1890).²³ In 1891 verdienden de vrouwen ongeveer één derde

---

²¹ *RECENSEMENT général des industries et des métiers (31 octobre 1896). Volume XVIII. Exposé général des méthodes et des résultats*, 301 e.v.

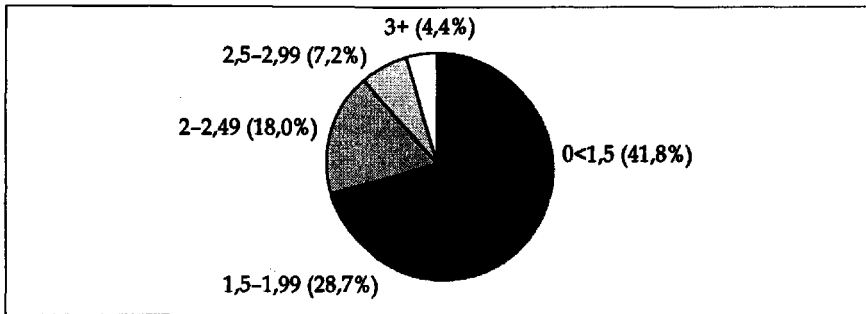
²² Op basis van de gemiddelde mannen- en vrouwenlonen in de spinnerij (G. Avondts, J. Debulpaep, J. Hannes e.a., 1976, 110 e.v.). Voor de verschillen in beloning in de N.V. Voortman zie ook: P. Scholliers, 1996, 142 e.v.

²³ Op basis van de gemiddelde mannen- en vrouwenlonen in de weverij (G. Avondts, J. Hannes, E. Scholliers e.a., 1979, 86 e.v.).

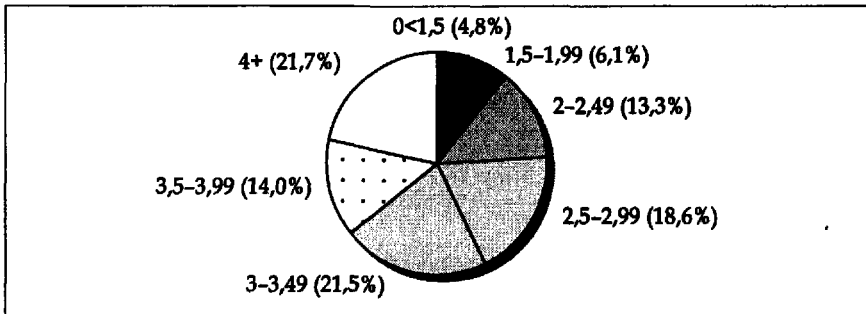

van een mannenloon, in 1896 was dat reeds twee derde en in 1914 bedroeg het verschil tussen een gemiddeld vrouwen- en mannenloon minder dan twintig procent. Hieruit blijkt dat een vrouw gemiddeld de helft tot twee derde van een man kon verdienen, maar dat dit niet noodzakelijk zo was.

GRAFIEK 5.1. VROUWENLONEN, FABRIEKSINDUSTRIE - 1896

GRAFIEK 5.2. MANNENLONEN, FABRIEKSINDUSTRIE - 1896

5.2. Verklaringen voor de lagere vrouwenlonen

De lagere vrouwenlonen konden enerzijds het gevolg zijn van het feit dat de vrouwen vooral in de laagst betaalde banen actief waren, anderzijds konden ze ook voor gelijk(w)aardige arbeid minder betaald worden. De gemiddelde vrouwenlonen in de spinnerij en weverij van de N.V. Texas waren lager dan de gemiddelde mannenlonen. Niet iedereen verrichtte er echter hetzelfde werk. Het is dus goed mogelijk dat de vrouwen het gemakkelijkste, minst lastige en minst produktieve werk deden en daarom minder betaald werden.

In dit geval zouden de lagere vrouwenlonen gerechtvaardigd zijn. Het blijft dan natuurlijk de vraag wáárom de vrouwen vooral in de laagst betaalde en minst produktieve banen werkten. Was dit toeval of eerder het gevolg van een bewuste - en vrouwonvriendelijke - politiek van de bedrijfsleiding? In het laatste geval was het loonsverschil op zich wel gerechtvaardigd, maar was er toch sprake van seksediscriminatie, omdat de vrouwen bewust niet dezelfde kansen op goed betaald werk gegeven werd als de mannen. De lagere gemiddelde vrouwenlonen konden echter ook voortvloeien uit het feit dat de vrouwen die hetzelfde werk deden als de mannen daarvoor minder betaald werden. De vrouwen ontvingen dan louter omwille van hun vrouw-zijn een lager loon.

Er waren slechts weinig beroepen in de N.V. Texas waar mannen en vrouwen samen werkten. Een uitzondering daarop vormden de wevers en weefsters die hetzelfde, of toch minstens sterk gelijkaardig, werk verrichtten. Wanneer de weverij in 1891 heropend werd, waren er geen weefsters actief. De eerste loongegevens voor vrouwen dateren uit 1894. Op dat moment is het loonsverschil tussen mannen en vrouwen enorm. Enkele jaren later echter was dit verschil nagenoeg verdwenen en dit bleef zo na de eeuwwisseling (G. Avondts, J. Hannes, E. Scholliers, 1979, 86 e.v.). Na een paar jaar kregen de vrouwen een gelijk loon uitbetaald voor gelijk werk. Uit de gegevens die tijdgenoot B. Seebohm-Rowntree verzamelde, blijkt eveneens dat er geen sprake was van een verschil in beloning tussen de wevers en de weefsters in de katoen-nijverheid (B. Seebohm-Rowntree, [1910], 574-575).

Het verschil in beloning van de vrouwen- en de mannenarbeid lijkt dus eerder te wijten aan het feit dat vrouwen in minder betaalde banen actief waren dan dat ze voor gelijk werk minder betaald werden. De horizontale, maar ook de verticale segregatie, doorkruiste met andere woorden de loonproblematiek. De "vrouwelijke" sectoren en banen waren precies de slechtst betaalde. De verticale segregatie was enerzijds het gevolg van het feit dat de vrouwen onvoldoende geschoold waren om administratief en leidinggevend werk te verrichten. Anderzijds stelden de - geschoolde - mannen dat de vrouwen niet geschikt waren voor dergelijk werk. De mannen slaagden erin de hogere posities in de bedrijven te monopoliseren en zetten zo hun dominante positie van in het huishouden door op de werkvloer. Dat hoger geschoolde banen met meer verantwoordelijkheid leidden tot hogere lonen valt te rechtvaardigen. Wanneer vrouwen echter bewust geweerd werden uit dergelijke banen kunnen we niet anders dan spreken van een discriminerend beleid naar vrouwen toe. We hebben reeds vermeld dat de geschoolde mannen een actieve rol speelden in het ontstaan van de horizontale segregatie. In hun strijd om het behoud van werk en inkomen weerden ze de vrouwen systematisch uit een aantal sectoren waarop het etiket "ongeschikt voor vrouwen" geplakt werd. De concentratie van vrouwen in bepaalde sectoren was geenszins het gevolg van toeval. De bewuste scheiding van "mannen-" en "vrouwen-

arbeid" verklaart echter niet waarom de precies de vrouwen in de lager betaalde banen terecht kwamen. Het verklaart evenmin waarom de vrouwen er in hun sectoren niet in geslaagd zijn lonen te eisen die het niveau van de mannenlonen evenaarden. Dit kan slechts begrepen worden wanneer we rekening houden met de loonsvorming en met de waardering van de tijdgenoten voor de vrouwenarbeid.

Vrouwen werden door de tijdgenoten beschouwd als minderwaardige, want minder geschoolde arbeidskrachten (C. van Eijl, 1994, 306). De betekenis die aan het begrip "scholing" werd gegeven was echter "seksegekleurd". Mannen en vrouwen waren actief in verschillende sectoren: de eersten in beroepen die een hoge dosis vakkennis zouden vereist hebben, de laatste in "typisch vrouwelijke" beroepen waarvoor dergelijke vakkennis niet nodig was. "Vrouwelijke" beroepen vereisten echter ook een zekere graad van scholing en vakkennis. De vaardigheden nodig om deze beroepen uit te oefenen, zoals snelheid en nauwkeurigheid, werden evenwel niet als dusdanig erkend. Het werk dat mannen deden werd sneller beschouwd als geschoold, ook als het dat in feite niet was. De kwaliteiten waarover de arbeiders moesten beschikken werden bestempeld als "vakkennis", zodat het gerechtvaardigd was dat ze meer verdienden dan de vrouwen die geen "vakkennis" bezaten. De kwaliteiten waarover de arbeidsters in de "vrouwenberoepen" beschikten zouden niet verworven, maar aangeboren zijn. Ze lagen in het verlengde van de kwaliteiten die ze in het huishouden aanwendden en waarvoor ze niet betaald werden. In 1912 schreef de Britse feministe Cicely Hamilton hierover

"Because her work as a wife and mother was rewarded by a wage of subsistence, it was assumed that no other form of work she undertook was worthy of a higher wage; because the only trade that was at that time open to her was paid at the lowest possible rate, it was assumed that in every other trade into which she gradually forced her way she must also be paid at the lowest possible rate. The custom of considering her work as worthless (from an economic point of view) originated in the home, but it has followed her out into the world." (J. Perkin, 1993, 198)

De lage vrouwenlonen waren volgens Hamilton gegroeid uit het feit dat de huishoudelijke arbeid van de vrouwen ondergewaardeerd en onbetaald was. Eens de vrouwen zich op de arbeidsmarkt aanboden, veranderde de waardering voor hun arbeid niet. Uit deze onderwaardering volgde een "onderbetaling".

Het vrouwenloon vervulde in de ogen van de tijdgenoot bovendien niet dezelfde rol als het mannenloon. Naast een *onderwaardering* van de vrouwenarbeid was er eveneens sprake van een *anders-waardering*. Voor de industrialisatie droeg elk lid van het huishouden bij tot het inkomen. Met de industrialisering werd niet alleen een scheiding tussen woon- en werkplaats geïntroduceerd, maar werden er ook steeds meer individuele lonen uitbetaald.

Het loon van de man werd beschouwd als het belangrijkste inkomen van het huishouden. De grootste bijdrage tot het gezinsinkomen werd bijgevolg geleverd door de man. Het loon van de vrouw en de kinderen was slechts een aanvulling op dit loon. De grootte van haar loon werd berekend in functie van het gezin en wel zodanig dat het een *aanvulling* was op het mannenloon. Niet de vrouw alleen moest kunnen overleven van hetgeen ze verdiende, wel moest haar loon een voldoende bijdrage vormen tot het gezinsinkomen, zodat het hele samenlevingsverband kon overleven van het inkomen dat elk van de leden verdiende. Er werd op deze manier evenwel geen rekening gehouden met de huishoudens waar geen man, maar een vrouw aan het hoofd stond of met huishoudens waar de man geen of slechts sporadisch arbeid verrichtte. In deze gezinnen vormde het vrouwenloon het grootste deel van het gezinsinkomen, zonder dat de vrouwen echter meer verdienden dan hun seksegenoten wiens inkomen daadwerkelijk *aanvullend* was. De ongehuwde, gescheiden en verlaten vrouwen waren hiervan de dupe, evenals de vrouwen wiens man ziek of werkloos was. Het feit dat het vrouwenloon beschouwd werd als een onderdeel van een gezinsinkomen waartoe elk lid van het huishouden een bijdrage leverde, lag mee aan de basis van de lagere vrouwenlonen. Op het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werden de huishoudens echter niet meer zo gauw ontbonden eens ze niet meer functioneel waren, zodat veel vrouwenlonen het hoofdkomen van een huishouden vormden. Het *instandhouden* van het loonsverschil kan wellicht alleen verklaard worden vanuit de onwil van de ondernemers om de vrouwenlonen te verhogen, vermits hun winstmarges hierdoor zouden verkleinen. Als legitimering wierpen ze op dat het vrouwenloon louter aanvullend was, ook al was dat in veel gevallen niet langer zo.

6. BESLUIT

De economisch actieve vrouwen waren op het einde van de vorige en bij het begin van deze eeuw niet gelijkmatig over de arbeidsmarkt verdeeld. Op alle niveaus was sprake van arbeidssegregatie op basis van het geslacht. De begrippen "mannelijke" en "vrouwelijke" sectoren waren grotendeels ideologisch bepaald. De segregatie was het gevolg van een bewuste politiek van de geschoolde arbeiders en van de overheid. Globaal waren de vrouwen het best vertegenwoordigd in de huisnijverheid en de handel, twee sectoren die – samen met de landbouw waarin ook veel vrouwen actief waren – sterk aan huis gebonden waren. De fabrieksnijverheid daarentegen was een "mannelijk" bastion. Ook binnen deze sectoren vielen een aantal "mannelijke" en "vrouwelijke" sectoren te onderscheiden. De vrouwen waren het best vertegenwoordigd in sectoren die geassocieerd werden met "vrouwelijke" eigenschappen, zoals de kleding- en textielsector in de fabrieksnijverheid. In sectoren waar

men over "mannelijke" eigenschappen moest beschikken, waren ze ondervertegenwoordigd: bijvoorbeeld de mijnbouw, maar ook het bank- en verzekeringswezen waarvoor een zekere wis- en boekhoudkundige opleiding vereist was. Naast deze horizontale segregatie was ook sprake van een verticale segregatie: de vrouwen waren het best vertegenwoordigd op uitvoerend niveau, als thuiswerksters of als meewerkende familieleden. De vele vrouwelijke patrouns in de fabrieksnijverheid waren vooral zelfstandige modistes en kleermaaksters, geen bedrijfsleidsters van grote bedrijven. Op besluitnemend niveau, als directeurs, fabrikanten-opdrachtgevers of tussenpersonen, waren de vrouwen zwak vertegenwoordigd. De vrouwen concentreerden zich met andere woorden vooral in die functies die zich op een lager niveau situeerden, wat zich vooral uitte in een geringer maatschappelijk aanzien en een lager loon. De gemiddelde vrouwenlonen lagen beduidend lager dan de gemiddelde mannenlonen, ook als beide geslachten als fabrieksarbeider werkten. De arbeid van de vrouwen werd anders gewaardeerd dan de mannenarbeid. De kwaliteiten waarover ze beschikten werden niet als vakkennis beschouwd en vertaalden zich bijgevolg niet in een hoger loon. Het vrouwenloon werd daarenboven gezien als een aanvulling op het mannenloon dat het hoofdkomen van het huishouden vormde. Hierbij werd echter geen rekening gehouden met die vrouwen waarvan het inkomen wel het belangrijkste inkomen van het huishouden was. Als "excuus" voor het feit dat de vrouwen niet tot de topfuncties doorstootten, kan men aanvoeren dat de meeste vrouwen de loonarbeid verlieten eens ze huwden of een kind kregen, waardoor ze niet lang genoeg economisch actief bleven om op te klimmen binnen het bedrijf. Gezien de toenmalige ideeën over vrouwelijkheid en de rol van de vrouwen in de maatschappij is dit niet meer dan een drogreden te noemen. Vrouwen konden immers precies omwille van hun vrouw-zijn niet opklimmen op de economische ladder, evenmin als op de maatschappelijke.

De vrouwen op de arbeidsmarkt werden bijgevolg niet alleen niet op dezelfde manier als de mannen behandeld, ze bevonden zich bovendien in een mindere positie. Immers, hun lonen waren lager, hun functies ondergeschikt en hun arbeid minder "zichtbaar" want meer aan huis gebonden. De maatschappelijke onderwaardering van de vrouwen weerspiegelde zich bijgevolg ook op de arbeidsmarkt, terwijl omgekeerd hun minderwaardige situatie op de arbeidsmarkt hun maatschappelijke positie mee beïnvloedde.

BIBLIOGRAFIE

AVONDTS G., DEBULPAEP J., HANNES J., e.a., *De Gentse textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw. Lonen in de spinnerij van het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas, 1835-1914*, Brussel, 1976.

AVONDTS G., HANNES J., SCHOLLIERS E., e.a., *De Gentse textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw. Lonen in de weverij van het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas, 1835- 1925*, Brussel, 1979.

- BRACKEN., 'O... die vrouwen!..'. *Visies op vrouwenarbeid. De standpunten van de Belgische Werkliedenpartij over de deelname van de vrouwen aan het gecentraliseerde productieproces. 1880-1914*, Gent (onuitgegeven licenciateverhandeling), 1995 (promotor dr. E. Vanhaute).
- BAIROCH P., *La population active et sa structure. The working population and its structure*, Bruxelles-Brussels, 1968.
- DE BRABANDER G., *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België (1846-1979): een kritische studie van het bronnenmateriaal*, Louvain-la Neuve-Brussel, 1984.
- DEX S., "Issues of gender and employment", *Social History*, XIII, 1988, 2, pp.141-150.
- GENART C., "L' industrie coutelière de Gembloux (province de Namur)", *Les INDUSTRIES à domicile en Belgique*, Bruxelles, 1899.
- GUBIN E., "Home sweet home. L' image de la femme au foyer en Belgique et au Canada avant 1914", *Revue belge d' histoire contemporaine*, XXII, 1991, 3-4, pp.521-568.
- GUBIN E., "Le modèle de la femme au foyer en Belgique avant 1914", GUBIN E. (éd.), *Norme et marginalités. Comportements féminins aux 19e-20e siècle*, Bruxelles, 1991.
- HIGGS E., "Women, occupations and work in the nineteenth century censuses", *History Workshop*, XXIII, 1987, pp.59-80.
- HILDEN P., *Women, work, and politics. Belgium, 1830-1914*, Oxford, 1993.
- HONEYMAN K. and GOODMAN J., "Women's work, gender conflict, and labour markets in Europe, 1500-1900", *The Economic History Review*, XLIV, 1991, 4, pp.608-628.
- KEYMOLEN D., *Vrouwenarbeid in België van ca. 1860 tot 1914*, Leuven, 1977.
- KEYMOLEN D. en COENEN M.-T., *Stap voor stap. Geschiedenis van de vrouwenbeweging in België*, Brussel, 1991.
- KLEPP P., *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant, 1700-1900*, Nijmegen, 1981.
- LIS C., "Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme, 1750-1850", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, X, 1984, 36, pp.380-405.
- MC BRIDE T., "Women's work and industrialization", in BERLANSTEIN L., *The Industrial Revolution and work in nineteenth-century Europe*, London-New York, 1992.
- PERKIN J., *Victorian women*, London, 1993.
- POTT-BUTER H., *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility. A seven-country comparison, 1850-1990*, Amsterdam, 1993.
- ROSE S., "Gender at work': Sex, class and the industrial capitalism", *History Workshop*, XXI, 1986, pp.113-131.
- SCHOLLIERS P., *Wages, manufacturers and workers in the 19th century factory: the Voortman cotton mill in Ghent*, Oxford, 1996.
- SCOTT J., *Gender and the politics of history*, New York, 1988.
- SECCOMBE W., "Patriarchy stabilized: the construction of the male breadwinner wage norm in nineteenth-century Britain", *Social History*, II, 1986, 1, pp.53-76.
- SEEBOHM-ROWNTREE B., *Comment diminuer la misère? Etudes sur la Belgique*, Paris, [1910].
- TILLY L. and SCOTT J., "Women's work and the family in nineteenth-century Europe", *Comparative Studies in Society and History*, XVII, 1975, 1, pp.36-64.
- TILLY L. and SCOTT J., *Women, work, and family*, New York, 1978.
- VAN DEN EECKHOUT P., "Family income of Ghent working-class families ca. 1900", *Journal of family history*, XVIII, 1993, 2, pp.87-110.
- VAN DEN EECKHOUT P., "Onderaanneming en huisarbeid in Westeuropese hoofdsteden. Twee eeuwen flexibiliteit in de kledingindustrie (19e-20e eeuw)", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XX, 1994, 4, pp. 391-427.
- VAN EIJL C., *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid, 1898-1940*, Hilversum, 1994.

VANHAUTE E., "De meest moordende van alle industrieën'. De huisnijverheid in België omstreeks 1900", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XX, 1994, 4, pp.461-483.

VAN PRAAG P., "Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden, circa 1800-circa 1975", *Algemene Geschiedenis der Nederlanden (deel 10)*, Haarlem, 1981.

WOOLF V., *A room of one's own*, London, 1977 (1928).

Le travail féminin dans l'industrie en Belgique vers 1900.
Une analyse "féminine" du recensement de l'industrie de 1896
et du recensement de l'industrie et du commerce de 1910.

NELE BRACKE

RÉSUMÉ

Le travail de la femme, tel qu'il apparaît dans le recensement des industries de 1896 et dans le recensement des industries et du commerce de 1910, n'a guère retenu l'attention jusqu'ici en Belgique. Les ouvrages existants y prélèvent quelques données éparses ou se basent sur les recensements professionnels, dressés lors des dénombrements démographiques. Nous espérons combler une partie de cette lacune.

En premier lieu, nous tentons d'établir le nombre de travailleuses dans les différentes branches du secteur marchand de l'économie. Nous nous attachons ensuite à la ségrégation au travail d'après le sexe dans l'industrie, le commerce et les services. Puis nous scrutons les relations entre l'âge, l'état civil et le travail industriel salarié. Nous examinons si les femmes mariées travaillent à l'extérieur et l'impact de ce phénomène sur leurs enfants. Enfin, nous analysons les salaires féminins. Nous tentons de reconstituer les différences de rémunération entre hommes et femmes et d'en définir les causes.

En 1896, 28% des femmes âgées de quinze à cinquante ans travaillent dans l'agriculture et 14% sont actives dans l'industrie. Au début du XXe siècle, 17% des femmes sont occupées dans l'industrie et 14% dans le secteur tertiaire.

Les travailleuses ne se répartissent pas de manière égale entre les différentes branches des secteurs secondaire et tertiaire. Il en est de même pour les fonctions assumées par des femmes au sein de chaque branche d'activité. On peut parler de ségrégation sexuelle au travail à plusieurs niveaux. La division du marché du travail en segments "masculin" et "féminin" reste remarquablement stable de 1896 à 1910. Si l'on combine les ségrégations horizontale et verticale, il ressort que les femmes exercent principalement des métiers proches de la vie domestique et qu'elles dépendent fortement d'un homme pour leur travail, qu'il s'agisse d'un patron ou d'un membre de leur famille. Une grande partie du travail féminin reste pour ainsi dire invisible. Les travailleuses sont isolées et peu organisées, ce qui réduit notablement leurs possibilités de protester contre l'exploitation et les bas salaires, voire de formuler des revendications.

En 1896, la plupart des ouvrières sont jeunes et célibataires. Elles quittent l'usine au moment du mariage. Elles n'attendent cependant pas que les enfants soient suffisamment grands pour renouer avec la vie professionnelle et compléter ainsi le revenu de leur conjoint. Dans les cas exceptionnels, les femmes

qui ont quitté l'usine cherchent un gagne-pain dans le travail à domicile, le commerce ou l'agriculture. Dans le travail à domicile, l'âge des femmes est très variable, mais la majorité d'entre elles est célibataire.

Enfin, les salaires féminins sont en moyenne plus bas que la rémunération des hommes à la fin du XIXe siècle. Ces différences ne sont pas tellement dues à des rétributions féminines moindres pour un travail "égal", mais parce que les femmes sont engagées dans des carrières moins bien rétribuées. La compétence n'est pas reconnue comme telle, pour ce qui concerne les métiers typiquement féminins: il s'agirait tout simplement d'y faire appel à des qualités innées, d'ailleurs mises en œuvre dans l'accomplissement des tâches ménagères. La compétence professionnelle des femmes est ainsi sous-évaluée: elle engendre une sous-rétribution. La formation des salaires est un autre élément qui entre en ligne de compte. En effet, la rémunération de la femme est traditionnellement considérée comme une part du revenu familial. Elle ne doit donc pas assurer à elle seule la subsistance de la travailleuse, puisque l'homme assume la charge de famille à titre principal et l'épouse apporte seulement un complément. Ce raisonnement lèse évidemment les femmes qui doivent procurer l'essentiel du revenu à leur famille.

Female labor in industry in Belgium circa 1900.
A 'feminine' analysis of the industrial census of 1896 and
the industrial and trade censuses of 1910.

NELE BRACKE

SUMMARY

In Belgium, up to this point, little attention has been paid to female labor as evidenced in the industrial census of 1896 and the industrial and trade censuses of 1910. Existing works only pull a few figures from these censuses or base themselves on the professional censuses derived from the population censuses. We hope to fill part of this gap. First we investigate the number of female workers spread throughout various branches of the market-oriented economy. Then we give attention to gender-based segregation of labor in industry, trade and service. We research the relation between age, civil status and wage labor in industry and verify whether married women worked outside of the home and what influence their children had on this. Finally we look at women's wages. We try to reconstruct the differences in wage between men and women and try to establish what the origins of these differences were.

In 1896 twenty-eight percent of women between fifteen and fifty worked in agriculture. Fourteen percent were active in industry. After the turn of the century, in 1910, seventeen percent of these women had jobs in industry and fourteen percent in the tertiary sector.

The women were not equally distributed throughout the various sectors of the secondary and tertiary sectors, nor throughout the various functions within one sector. There was talk of gender-based segregation of labor on different levels. The division of the labor market into a "male" and a "female" segment remained remarkably constant between 1896 and 1910. When we combine the horizontal and the vertical segregation then it appears that women were mostly active in house-bound sectors and professions and that they were extremely dependent on a man for their work, whether it were a boss, or a family member. Much female labor remained relatively "unseen". The women worked isolated from each other and were hardly organized. This limited their possibilities for protesting against exploitation, low wages and to make demands.

In 1896 most female factory workers were young and unmarried. After marriage they left the factory. They did not wait until their children were old enough to go to work to supplement the wage of the male head of the family. In exceptional cases, women sought an income in a cottage industry, trade or agriculture after leaving the factory. In cottage industries age varied sharply among the outworkers, but also here most were unmarried.

In 1896 women's wages were, on the average, lower than men's wages. The wage discrepancies were not so much to be attributed to the fact that women were paid less for the same work, but that they were mostly active in low-paid occupations. In the typical female professions the necessary know-how was not, as such, recognized. Women would use only the innate qualities which they also utilized in the household. Women's professional know-how was undervalued which resulted in underpayment. In addition, wage control also played a roll. Women's wages were traditionally seen as part of the family income and, therefore, did not have to be high enough to live on. In the family, the man was seen as the most important wage earner and the woman earned only a supplementary wage. This reasoning, however, passed over those women who had to provide the main income in the family.